

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΣΗΜΑΚΗΣ

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (16ος-17ος αι.)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2017

**Στη μητέρα μου, που στέκεται στο πλευρό μου από την ημέρα που γεννήθηκα,
και στην πολυαγαπημένη μου νονά και θεία, η οποία δεν είναι κοντά μας πια**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η κατάκτηση του νησιού και η σταθεροποίηση της βενετικής κυριαρχίας.....	5
Η εγκατάσταση βενετών αποίκων.....	9
Η αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού.....	10
Η διοικητική οργάνωση του νησιού.....	14
Διοικητικό σύστημα. Τα ανώτερα αξιώματα.....	15
Διοικητικό σύστημα. Τα τοπικά αξιώματα.....	16
Η εκκλησιαστική οργάνωση.....	20
Η κοινωνική διαστρωμάτωση.....	23
Παιδεία, εκπαίδευση και πνευματικός περίγυρος.....	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Η γυναίκα στην Ευρώπη, η θέση και οι αντιλήψεις. Ιστορική επισκόπηση.....	34
Η γυναίκα στη Βενετία.....	40
Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.....	46

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: ΚΡΗΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ (16ος-17ος αι.)**

Εισαγωγή στην Κρητική Λογοτεχνία (β' μισό 14ου αιώνα - 1669).....	53
Η ποίηση και η γέννηση του Κρητικού Θεάτρου.....	60
Οι συγγραφείς των έργων του Κρητικού Θεάτρου.....	65

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου

Η τραγωδία.....	67
Η κωμωδία.....	75
Το ποιμενικό δράμα.....	83
Το θρησκευτικό δράμα.....	86
Τα ιντερμέδια.....	89

Η απήχηση των έργων του Κρητικού Θεάτρου – Αναγνωσιμότητα, προφορική παράδο- ση και θεατρικές παραστάσεις.....	90
Η γυναίκα στα έργα του Κρητικού Θεάτρου.....	95

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	111
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΗΓΩΝ.....	115
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	116
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	130

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η θέση της γυναίκας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπως παρουσιάζεται στα έργα του Κρητικού Θεάτρου, σημαντικού πολιτισμικού φαινομένου, το οποίο εκδηλώθηκε ως μέρος της πλούσιας Κρητικής Λογοτεχνίας, στην Κρήτη, κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1204-1669). Παράλληλα, οι μαρτυρίες των θεατρικών έργων θα επιδιωχθεί να εξεταστούν σε σύνδεση με τις ιστορικές μαρτυρίες για τη γυναικεία παρουσία στο νησί.

Η ιστορία της γυναίκας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τα τελευταία χρόνια αποτελεί ένα αναπτυσσόμενο ερευνητικό πεδίο και αρκετές όψεις του έχουν μελετηθεί στο πλαίσιο ευρύτερων θεματικών ή ειδικών εργασιών.¹ Ως προς το Κρητικό Θέατρο πολυάριθμες είναι οι αναφορές των μελετητών στις γυναικείες μορφές είτε, συνθετικά, κατά θεατρικά είδη (τραγωδία, κωμωδία, ποιμενικό δράμα, θρησκευτικό δράμα) είτε σε μεμονωμένα έργα. Σημειώνεται ότι για τη σύνδεση με την κοινωνία ειδική μνεία οφείλεται στη μελέτη της Γωγώς Βαρζελιώτη αναφορικά με την κρητική κωμωδία, όπου και εκτενές κεφάλαιο για τη γυναίκα.

Με αφετηρία την προγενέστερη βιβλιογραφία, η παρούσα εργασία έχει ως στόχο τη συγκέντρωση των στοιχείων για τους διάφορους τύπους γυναικών που προσφέρει η κρητική δραματουργία στο σύνολό της, την κατηγοριοποίηση των στοιχείων αυτών ανάλογα με το θεατρικό είδος και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους (χώρος προέλευσης και δράσης, κοινωνικοοικονομική-επαγγελματική θέση, ηλικία, κοινωνική υπόληψη, κ.ά.), καθώς και την ένταξη των γυναικείων κατηγοριών, που εμφανίζονται στο Κρητικό Θέατρο, στην ιστορική πραγματικότητα της Κρήτης. Με τον τρόπο αυτό προσδοκάται ότι θα δοθεί μια σφαιρική εικόνα για τη γυναίκα στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (τον ρόλο, τις δραστηριότητες, τα δικαιώματα και τα θεσμικά-κοινωνικά όριά της στο δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο, τις στάσεις έναντι αυτής και τις αναπαραστάσεις της), σε ένα διάλογο με σύγχρονα ιστοριογραφικά ερωτήματα για την

¹ Για τις σχετικές μελέτες βλ. παρακάτω, στο κεφάλαιο για την ιστορία της γυναίκας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

ιστορία του φύλου. Συγχρόνως, επιδίωξη είναι η συμβολή των πορισμάτων της εργασίας στην έρευνα του Κρητικού Θεάτρου και γενικότερα στην κοινωνική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Η εργασία αποτελείται από τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, εισαγωγικού χαρακτήρα, αναφέρεται στην ιστορία της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (πολεμικές συγκρούσεις και επαναστάσεις, διοίκηση, εκκλησιαστική πολιτική, κοινωνία, παιδεία και εκπαίδευση). Το δεύτερο αφιερώνεται στην ιστορία της γυναίκας α) διαχρονικά, στον ευρωπαϊκό χώρο, β) στη Βενετία και γ) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στην Κρητική Λογοτεχνία, στις δυο ιστορικές φάσεις της (μέσα 14ου αιώνα - μέσα 16ου αιώνα και μέσα 16ου αιώνα - 1669), με επίκεντρο στο Κρητικό Θέατρο (τα θεατρικά είδη, οι συγγραφείς και τα έργα τους). Κύρια θέση στο κεφάλαιο αυτό έχει ειδική ενότητα που εστιάζει ερευνητικά στη μελέτη των γυναικείων χαρακτήρων του Κρητικού Θεάτρου ανά θεατρικό είδος και έργο, σε συνδυασμό με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Η εργασία ολοκληρώνεται με συνθετικά συμπεράσματα. Ακολουθούν οι Εκδόσεις Πηγών και η Βιβλιογραφία, καθώς και Παράρτημα Εικόνων.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτριά μου καθηγήτρια κ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα για τη βοήθεια, την καθοδήγηση και το αμείωτο ενδιαφέρον που επέδειξε καθόλη την περίοδο της εκπόνησης της εργασίας αυτής, αλλά και σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Ευχαριστώ επίσης την καθηγήτρια κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering και την επίκουρη καθηγήτρια κ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου για τις γνώσεις που μου προσέφεραν στα μεταπτυχιακά τους μαθήματα αλλά και για τη συμβολή τους στη βελτίωση της εργασίας αυτής με τις ουσιαστικές παρατηρήσεις τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1204-1669)

Η κατάκτηση του νησιού και η σταθεροποίηση της βενετικής κυριαρχίας

Η Βενετία,² ένα σύνολο από πολυάριθμες νησίδες στη λιμνοθάλασσα, στο βόρειο άκρο της Αδριατικής, στην ιστορική της εξέλιξη υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ανατολή. Η πόλη αναπτύχθηκε από τον 5ο μ.Χ. αιώνα ως καταφύγιο κατοίκων της ιταλικής Στερεάς από εχθρικές επιδρομές. Αρχικά βυζαντινό έδαφος, κατά τον 9ο αιώνα απέφυγε την υπαγωγή στις δυνάμεις του Καρλομάγνου και, έχοντας παράλληλα εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της έναντι των Βυζαντινών, έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα οικονομική της ακμή, στηριγμένη στο θαλάσσιο εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο και έως τη Μαύρη Θάλασσα και στον ισχυρό της στόλο. Έως και τον 12ο αιώνα, η Βενετία ως εμπορικός σύνδεσμος Ανατολής - Δύσης εξελίχθηκε σε κυρίαρχη ναυτική και οικονομική δύναμη της εποχής. Ο πλούτος και η ισχύς των Βενετών ενισχύθηκαν χάρη στα εμπορικά προνόμια που είχαν αποσπάσει από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, έναντι της συνδρομής τους στην απόκρουση διάφορων εχθρών. Σταδιακά, η αντίδραση των Βυζαντινών στην οικονομική επεκτατικότητα και την υπεροψία των βενετών εμπόρων προκάλεσαν την παραχώρηση προνομίων σε ανταγωνιστικές προς τη Βενετία δυνάμεις, όπως η Πίζα και η Γένοβα, αλλά και βίαιες επιθέσεις εναντίον των εγκατεστημένων στη βυζαντινή επικράτεια Βενετών.

² Από την πλούσια βιβλιογραφία για την ιστορία της Βενετίας, βλ. F. C. Lane, *Venice and History*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1966· Ο ίδιος, *Βενετία, η θαλασσοκράτειρα*, μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Γ. Δ. Παγκράτης (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2007. Επίσης, βλ. το συλλογικό έργο των J. Martin – D. Romano (επιμ.), *Venice reconsidered: the history and civilization of an italian city-state (1297-1797)*, Baltimore - London, The Johns Hopkins University Press, 2000· Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου (επιμ.), *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αιώνα Κοινωνία, Οικονομία Πολιτισμός*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

Οι σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βενετίας άλλαξαν ριζικά το 1201, όταν ο βενετός δόγης Ερρίκος Dandolo αποφάσισε να λάβει μέρος στην Δ΄ Σταυροφορία, που την περίοδο εκείνη οργάνωνε ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄, με τη συνδρομή διαφόρων δυτικών ηγεμόνων. Η παρέμβαση των Σταυροφόρων στις τότε δυναστικές έριδες του Βυζαντίου οδήγησε στην παρέκκλιση της Σταυροφορίας από τον αρχικό της στόχο, την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και την τελική της άλωση από τους Φράγκους Σταυροφόρους και τους Βενετούς τον Απρίλιο του 1204. Στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε η διανομή των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των νικητών, η *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*.³ Οι Βενετοί απέσπασαν μεγάλο τμήμα της παράκτιας και νησιωτικής Ελλάδας, ενώ ήδη από τον Αύγουστο του 1204 στο κράτος τους είχε ενσωματωθεί και το μεγάλο ελληνικό νησί της Κρήτης. Με τον τρόπο αυτό, η άλλοτε υποτελής στο βυζαντινό κράτος Βενετία μετατράπηκε σε κυρίαρχο καίριων γεωγραφικών σημείων του ελληνικού χώρου.

Το βενετικό «Κράτος της Θάλασσας», το μακροβιότερο από τα δυτικά κράτη στην Ανατολή, διατηρήθηκε έως το 1797, όταν η Βενετία και, ακολούθως, οι περιορισμένες πλέον ελληνικές κτήσεις της, τα Ιόνια Νησιά, παραδόθηκαν στα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Η κυριαρχία, ωστόσο, αυτή δεν υπήρξε κατά τόπους χρονικά ενιαία και γνώρισε ποικίλες εδαφικές αυξομειώσεις.⁴

³ Για την Δ΄ Σταυροφορία και τα διάφορα λατινικά κράτη στην Ανατολή, βλ. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, μετάφραση Σ. Π. Λάμπρος, τ. 1-2 (μετά προσθηκών και βελτιώσεων), Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909-1910· Ο ίδιος, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφραση - εισαγωγή - σημειώσεις Ά. Φουριώτης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1960· Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φράγκοι και Βενετοί στη Ρωμανία. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα, Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2016. Συνθετικά βλ. S. Berstein – P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη (5ος-18ος αιώνας)*, μετάφραση - σημειώσεις Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 162-165.

⁴ Για την ιστορία των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, βλ. συνθετικά τα δυο ακόλουθα συλλογικά έργα: Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993· Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010.

Από τις αρχικές κτήσεις του 1204, κάτω από αδιάσπαστη βενετική κυριαρχία τεσσερισσήμισυ σχεδόν αιώνων, έως το 1669, που παραδόθηκε με συνθήκη στους Οθωμανούς, διατέλεσε μόνο η Κρήτη.⁵

Το νησί της Κρήτης, ήδη από τον Μάιο του 1203, βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων, όταν ο βυζαντινός πρίγκιπας, Αλέξιος Άγγελος, γιος του εκθρονισμένου από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄, άλλοτε βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄, είχε ζητήσει τη συνδρομή των Σταυροφόρων προκειμένου να επιστραφεί η εξουσία στον πατέρα του.

Μεταξύ των πολλών και δελεαστικών υποσχέσεων του ήταν η παράδοση του νησιού στον ηγέτη της Δ΄ Σταυροφορίας, τον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό, ως ανταμοιβή για την παροχή των υπηρεσιών του. Ύστερα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης οι Σταυροφόροι αναγνώρισαν στον Βονιφάτιο, ο οποίος όμως ήταν άπειρος και απρόθυμος για ναυτικές επιχειρήσεις, το δικαίωμα να καταλάβει την Κρήτη.

Την αδυναμία του Βονιφάτιου να κατακτήσει την Κρήτη εκμεταλλεύτηκε ο δόγης της Βενετίας, Ερρίκος Dandolo, ο οποίος μέσω των εκπροσώπων του προσέφερε πολιτικά ανταλλάγματα και το ποσό των 1.000 μαρκών, προκειμένου να παραχωρήσει το νησί στη Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας. Η συμφωνία που υπογράφηκε στην Αδριανούπολη, στις 12 Αυγούστου του 1204, επικύρωσε τη νέα κατάσταση.⁶

Όσο η Βενετία καθυστερούσε να καταλάβει την Κρήτη επειδή ήταν απασχολημένη με ζητήματα κατοχής σε περιοχές της Πελοποννήσου και των νησιών του

⁵ Για την ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, από την πλούσια βιβλιογραφία, εκτός από πολλές αναφορές στα δυο παραπάνω έργα, βλ. την παλαιά, αλλά έγκυρη μελέτη του Στ. Ξανθοειδίδη, *Η Βενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*, Ι. Καλιτσουνάκης (επιμ.), Αθήνα, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher, 1939· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), τ. Β΄, Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, σ. 105-161· Θ. Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990², σ. 163-270· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αιώνας). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2008², σ. 52-131.

⁶ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 162-163.

Αιγαίου, οι Γενουάτες με επικεφαλής τον αρχιπειρατή και κόμη της Μάλτας, Ερρίκο Pescatore, προωθήθηκαν χωρίς δυσκολία στο κεντρικό τμήμα του νησιού και έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τα φρούρια του Χάνδακα, της Σητείας και του Ρεθύμνου (1206). Η Βενετία, παρότι δεν αντέδρασε εγκαίρως, έστειλε στόλο προκειμένου να εκδιώξει τους νέους κατακτητές και να επανακτήσει τα χαμένα της εδάφη. Οι επιχειρήσεις των Βενετών Ranieri Dandolo, Ruggiero Premarino (1207) και Giacomo Longo (1208) ήταν ανεπαρκείς και δεν στέφθηκαν με επιτυχία.⁷ Τα επόμενα τέσσερα χρόνια οι Βενετοί έδωσαν σκληρή μάχη για να αποκτήσουν τον ολοκληρωτικό έλεγχο του νησιού.

Το 1212, με την υπογραφή συνθήκης μεταξύ του δούκα της Κρήτης Ιακώβου Tierolo και του Γενουάτη αντιπάλου του, τερματίστηκε η γενουατική κατοχή του νησιού. Παρόλα αυτά έως την υπογραφή μιας νέας συνθήκης μεταξύ Βενετών - Γενουατών, στις 11 Μαΐου του 1217, η οποία επικύρωνε την προηγούμενη, υπήρξαν κατά καιρούς κάποιες μικρές εστίες ήπιας αντίστασης που δεν ήταν ικανές να ανατρέψουν την ισχύουσα κατάσταση. Όπως προαναφέρθηκε, το νησί παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία για τα επόμενα σχεδόν 450 χρόνια, καίτοι επανειλημμένα αντιμετώπισε οθωμανικές απειλές αλλά και επιθέσεις. Η λήξη της βενετικής κυριαρχίας σημειώθηκε το 1669, με την παράδοση της πρωτεύουσάς του, του Χάνδακα, στους Οθωμανούς, μετά από εικοσαετή σχεδόν πολιορκία και αφού είχε προηγηθεί η κατάκτηση του υπόλοιπου νησιού, στο πλαίσιο του Κρητικού Πολέμου (1645-1669).⁸

⁷ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 164-165.

⁸ Για τη βενετική κατάκτηση της Κρήτης βλ. επίσης Ξανθουδίδης, *Ενετοκρατία εν Κρήτη*, σ. 1-7· Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 107-109· Κ. Γ. Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 53-54.

Η εγκατάσταση βενετών αποίκων

Η Κρήτη αποτελεί τη μοναδική κτήση, στην οποία οι Βενετοί εφάρμοσαν την τακτική του αποικισμού, προκειμένου να εδραιώσουν την κυριαρχία τους. Την έναρξη του πρώτου αποικισμού υπέδειξε ο πρώτος βενετός δούκας της Κρήτης, Ιάκωβος Tiepolo. Οι άποικοι προέρχονταν από οικογένειες της Μητρόπολης και έρχονταν σε συμφωνία με τη Βενετία μέσω μιας έγγραφης σύμβασης, όπου αναφέρονταν ρητά τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους.⁹

Στους αποίκους παραχωρούνταν εδαφικές εκτάσεις με τη μορφή φέουδου, με αντάλλαγμα τις στρατιωτικές υπηρεσίες και την αφοσίωσή τους. Ο αποικισμός του νησιού πραγματοποιήθηκε σε τέσσερις φάσεις. Η πρώτη αποστολή αποίκων επικυρώθηκε με την υπογραφή του Παραχωρητηρίου εγγράφου (Carta Concessionis) στη Βενετία, στις 10 Σεπτεμβρίου του 1211. Στις 20 Μαρτίου του 1212 αναχώρησαν από τη Βενετία 132 ευγενείς ή ιππότες (milites, cavalieri) και 48 δημοτικοί ή πεζοί (pedites, sergentes). Οι υπόλοιποι αποικισμοί πραγματοποιήθηκαν το 1222, το 1233 και το 1252.

Τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας, οι Βενετοί στο νησί ανέρχονταν στους 10.000, αριθμός υψηλός, αν ληφθεί υπόψη ότι ο συνολικός πληθυσμός της Βενετίας ήταν 60.000 κάτοικοι.¹⁰

Μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα οι άποικοι είχαν περιορισμένη επαφή με τους αυτόχθονες Κρητικούς και απαγορεύονταν οι επιγαμίες με ντόπιες γυναίκες. Από αυτό συνάγεται ότι, τουλάχιστον μέχρι την υπογραφή της συνθήκης του Αλεξίου Καλλέργη (Pax Alexii Callergi), το 1299, με την οποία παραχωρήθηκε το δικαίωμα της επιγαμίας μεταξύ Λατίνων και Ορθοδόξων, η σύναψη γάμων γινόταν μεταξύ μελών των βενετικής καταγωγής οικογενειών του νησιού, παλαιών αποίκων, ή και, ίσως, με γυναίκες που έρχονταν από τη Βενετία.

⁹ Ξανθουδίδης, *Ενετοκρατία εν Κρήτη*, σ. 8-9.

¹⁰ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 166-167.

Η αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού

Στο νέο καθεστώς αντέδρασε ο ντόπιος πληθυσμός με μια σειρά επαναστατικών κινημάτων,¹¹ υπό την αρχηγία εκπροσώπων των αρχοντικών ελληνορθόδοξων οικογενειών της Κρήτης που διαπνέονταν από βυζαντινή συνείδηση. Συνολικά σημειώθηκαν είκοσι επτά μικρές και μεγάλες επαναστάσεις, εκ των οποίων οι δέκα κατά τον πρώτο αιώνα της βενετοκρατίας. Μάλιστα πολλά κινήματα ενισχύθηκαν μετά την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1261) υπό τους Παλαιολόγους, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα.

Η Βενετία κατάφερε να καταπνίξει τα κινήματα είτε εξουδετερώνοντας τους αρχηγούς είτε εντάσσοντάς τους στη νέα τάξη πραγμάτων, με κατοχύρωση και αναγνώριση των δικαιωμάτων τους (παραχώρηση κοινοτικών προνομίων και φέουδων).¹² Στη συνέχεια θα αναφερθούν συνοπτικά οι πιο σημαντικές, ως προς τις διαστάσεις που έλαβαν και τις επιπτώσεις τους, από τις επαναστάσεις που σημειώθηκαν στο νησί.

Το κίνημα των Αγιοστεφανιτών (1211) εκδηλώθηκε στο Λασιθί και εξαπλώθηκε στην Ανατολική Κρήτη. Η κίνηση αυτή προκάλεσε το πρώτο κύμα αποικισμού και την αφαίρεση της περιουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Ακολούθησαν διαδοχικά επαναστατικά κινήματα, με πρωτεργάτες μέλη των μεγάλων οικογενειών των Σκορδίληδων, Μελισσηνών, Χορτάτσηδων και άλλων.

Πολυετής (1282-1299) ήταν η σύγκρουση που προκλήθηκε λόγω της απόπειρας της Βενετίας να περιορίσει τη δύναμη του επιφανέστερου κρητικού άρχοντα της εποχής, του Αλεξίου Καλλέργη. Με το μέρος του Καλλέργη τάχθηκαν οι επίσης αρχοντικές οικογένειες των Βαρουχών, των Γαβαλάδων, των Βλαστών και ο Μιχαήλ Χορτάτσης,

¹¹ Για τις κρητικές επαναστάσεις βλ. Ξανθουδίδης, *Βενετοκρατία εν Κρήτη*, σ. 27-124· Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 172-197· Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 115-129· Χ. Γάσπαρης, «Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 134-135.

¹² Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 173.

ανεπιθύμητων αρχηγών της επανάστασης που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι ακραίες βιαιότητες, όπως η λεηλασία και η καταστροφή μοναστηριών, στις οποίες επιδίδονταν οι Βενετοί, ή οι σκληρές τιμωρίες που επέβαλλαν κατά των συλλαμβανομένων, δεν έκαμψαν τους Κρητικούς. Το 1296, οι Γενουάτες απέσπασαν τη Δυτική Κρήτη από τους Βενετούς και ήρθαν σε επαφή με τον αρχηγό της επανάστασης, ζητώντας τη συνεργασία του.¹³

Παρά τις υποσχέσεις των Γενουατών, ο Καλλέργης αρνήθηκε και αποφάσισε να έρθει σε συμφωνία με τη Βενετία. Στις 28 Απριλίου 1299 υπογράφηκε συνθήκη (*Pax Alexii Callergi*), η οποία περιλάμβανε 33 άρθρα που κατοχύρωναν τα προνόμια για τον Καλλέργη και την οικογένειά του, αλλά και γενικότερα για τους κατοίκους της Κρήτης. Ανάμεσα σε αυτά ήταν η γενική αμνηστία για τους επαναστάτες, η αναγνώριση των προηγούμενων και η παραχώρηση νέων κοινωνικών και οικονομικών προνομίων στην οικογένεια Καλλέργη, η δυνατότητα επιγαμίας μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων, καθώς και εκλογής Ορθόδοξου Επισκόπου και η απελευθέρωση των βιλλάνων που είχαν συλληφθεί κατά τη διάρκεια της επανάστασης.¹⁴

Στον επόμενο αιώνα οργανώθηκαν ορισμένες επαναστατικές κινήσεις, μικρότερης όμως έκτασης. Ιδιαίτερη σημασία είχε, όμως, η λεγόμενη αποστασία του Αγίου Τίτου (1363-1364), με επικεφαλής φεουδάρχες βενετικής καταγωγής, σε συνεργασία με επιφανείς Ελληνορθοδόξους. Η συνεχής άρνηση των Βενετών να ικανοποιήσουν τα αιτήματα της άρχουσας τάξης και η σκληρή φορολόγηση που επιβλήθηκε το 1363 οδήγησαν τις δυο μεγάλες βενετικές οικογένειες των Gradenigo και Venier σε συνεργασία και αποστασία. Οι αποστάτες κήρυξαν την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στο νησί και εγκαθίδρυσαν αυτόνομη και ανεξάρτητη Δημοκρατία υπό την προστασία του προστάτη της Κρήτης, Αγίου Τίτου. Η επανάσταση διαδόθηκε σύντομα στις πόλεις των Χανίων, της Σητείας και του Ρεθύμνου, στις οποίες οι Βενετοί αξιωματούχοι εκδιώχθηκαν και αντικαταστάθηκαν από αποστάτες. Το 1364, η έλευση του βενετικού στόλου στον Χάνδακα συνέβαλε στην κατατρόπωση των αποστατών και

¹³ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 179-180.

¹⁴ Ο.π., σ. 181-183.

στην ανατροπή των σχεδιασμών τους για αυτονομία.¹⁵ Εξίσου αποτυχημένο τέλος είχε και η νέα επαναστατική κίνηση που ακολούθησε, υπό τους Καλλέργηδες (1364-1366).

Μετά την καταστολή της αποστασίας του Αγίου Τίτου και της επανάστασης των Καλλέργηδων και έως το τέλος της βενετοκρατίας, ακολούθησε μια μακροχρόνια περίοδος εσωτερικής ειρήνης. Η βενετική κυριαρχία είχε παγιωθεί, ενώ σχεδόν όλες οι επαναστάσεις είχαν καταλήξει στη συνθηκολόγηση των ελληνορθόδοξων αρχηγών τους και στην ένταξή τους στην κυρίαρχη τάξη του νησιού, με την παραχώρηση φεοúδων, αργότερα δε τίτλων ευγενείας και του δικαιώματος συμμετοχής τους στην τοπική διοίκηση. Η ύπαιθρος συνδέθηκε με τα αστικά κέντρα, την πρωτεύουσα του νησιού, τον Χάνδακα, αλλά και τις μικρότερες πόλεις, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, ενώ η αγροτική παραγωγή υποκίνησε ποικίλες αστικές δραστηριότητες, εμπορικές, ναυτιλιακές, τεχνικές. Παράλληλα, άρχισε να σημειώνεται προσέγγιση μεταξύ των κυριάρχων Βενετών και των εγχωρίων, τουλάχιστον των μελών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και των αστικών πληθυσμών.¹⁶

Εξάιρεση στο κλίμα αυτό αποτέλεσε η νέα αναταραχή που μαρτυρείται στην Κρήτη με τη λεγόμενη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454). Αφορμή της αποτέλεσε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1453), που προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στους κύκλους των Κρητικών που διατηρούσαν ζωντανή τη βυζαντινή παράδοση. Η έλευση προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη και η επίμονα αρνητική στάση του ορθόδοξου κλήρου του νησιού στις ενωτικές αποφάσεις της Συνόδου της Φλωρεντίας (1439) αναζωπύρωσαν την επιθυμία για αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.¹⁷

Το όραμα πήρε τη μορφή συνωμοσίας, της οποίας υποκινητής ήταν ο Σήφης Βλαστός, ο οποίος προερχόταν από μεγάλη βυζαντινή οικογένεια του Ρεθύμνου. Γύρω από αυτόν συσπειρώθηκαν ιερείς και ο φεουδάρχης Γεώργιος Καλλέργης. Ο βενετός ευγενής-φεουδάρχης Ανδρέας Κορνάρος, στο ανέκδοτο έργο του, «*Historia di Candia*», στα τέλη του 16ου αιώνα, αναφέρει ότι ο Βλαστός και οι ελληνορθόδοξοι οπαδοί του

¹⁵ Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 125-126.

¹⁶ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 187-193.

¹⁷ Ο.π., σ. 193-195.

αποφάσισαν να επαναστατήσουν κατά του Βενετικού Κράτους, των ρεκτόρων, των ευγενών και των υπόλοιπων Λατίνων, προκειμένου να καταστούν κύριοι του νησιού.¹⁸

Μετά από επικήρυξη, η οποία δημοσιεύτηκε τον Σεπτέμβριο του 1454, ακολούθησε κύμα συλλήψεων, δημεύσεων περιουσιών, δικών και εκτελέσεων κατά των συνωμοτών.¹⁹ Άμεσες συνέπειες της συνωμοσίας αποτέλεσαν η σκλήρυνση της θρησκευτικής πολιτικής και η υποστήριξη της παπικής προπαγάνδας εκ μέρους της Βενετίας.²⁰

Η τελευταία εξέγερση στο νησί εκδηλώθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα υπό την αρχηγία του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσσογιώργη. Τα γεγονότα είχαν την αφετηρία τους σε ταραχές στα Σφακιά (1509-1515) και συνεχίστηκαν το 1523, στα χωριά-φέουδα των Χανίων, όπως τα Κεραμειά, για να εξαπλωθούν σύντομα σε πολλές περιοχές των Σφακίων, του Σελίνου και της Κυδωνίας. Η πολιτική της συνδιαλλαγής, την οποία ακολούθησαν οι μητροπολιτικές αρχές, δεν απέδωσε και τέσσερα χρόνια αργότερα οι αγροτικοί πληθυσμοί της Δυτικής Κρήτης συμμετείχαν σε νέες εξεγερτικές κινήσεις, τις οποίες κατέστειλε ο Γενικός Καπιτάνος Κρήτης Ιερώνυμος Κορνέρ (1528). Ο αρχηγός Γεώργιος Γαδανολέος συνελήφθη, οι κάτοικοι των εξεγεργμένων χωριών εξορίστηκαν, ενώ απαγορεύτηκε η εγκατάσταση εποίκων σε αυτά. Η συγκεκριμένη κίνηση διέφερε από τις προηγούμενες, του 13ου και του 14ου αιώνα, αφού δεν είχε ούτε σαφείς προκαθορισμένους στόχους ούτε καθαρό ιδεολογικό υπόβαθρο. Οι ταραχοποιοί, κάτοικοι της υπαίθρου, εγκατέλειψαν την παθητική τους στάση και οδηγήθηκαν στην εκδήλωση της αντίδρασής τους, έναντι κατ' αρχάς των καταπιεστικών φεουδαρχών της Κρήτης, με τους οποίους είχαν σχέσεις εξάρτησης, και σε δεύτερο και μόνο στάδιο κατά της Βενετίας ως πολιτικής Αρχής.²¹

¹⁸ Μ. Ι. Μανούσακας, *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνησης του 1460-1462*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Φιλοσοφική Σχολή, 1960, σ. 34-35.

¹⁹ Ο.π., σ. 57-58.

²⁰ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 195.

²¹ Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη 1509-1528, Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσσογιώργη*, Αθήνα 1983, σ. 24, 129-139.

Στις πηγές περί τις κρητικές επαναστάσεις δεν αναφέρεται άμεση συμμετοχή των γυναικών. Παρά ταύτα, πολλές υπέστησαν τις επιπτώσεις τους και ακολούθησαν τη σκληρή μοίρα των εξεγερμένων ανδρών των οικογενειών τους (εκτελέσεις, εξορίες, καταστροφή περιουσιών), ενώ, από την άλλη, κάποια προνόμια - δικαιώματα, όπως αυτό των επιγαμιών Ορθοδόξων - Λατίνων, ευλόγως επηρέαζαν και τις ίδιες.

Η διοικητική οργάνωση του νησιού

Η Βενετία εφάρμοσε στην Κρήτη ένα διοικητικό σύστημα²² όμοιο με το δικό της προκειμένου να εξυπηρετήσει πολιτικές και στρατιωτικές της σκοπιμότητες. Το νησί αποτέλεσε μια ευρεία διοικητική περιφέρεια και ονομάστηκε, κατ' ευφημισμό, «Βασίλειο της Κρήτης» (Regno di Candia). Το 1211 η Κρήτη διαιρέθηκε σε εξαρχίες ή αλλιώς σεξτέρια, κατά το πρότυπο της μητρόπολης. Οι εξαρχίες πήραν το όνομα τους από τις αντίστοιχες συνοικίες στη Βενετία (Santi Apostoli, San Marco, Santa Croce, Castello, San Polo, Dorsoduro). Το σεξτέριο των Αγίων Αποστόλων (S. Apostoli) περιλάμβανε τις περιοχές της Σητείας, της Ιεράπετρας, του Λασιθίου και του Μεραμπέλλου. Το σεξτέριο του Αγίου Μάρκου (S. Marco) περιλάμβανε τις περιοχές του Ριζοκάστρου και της Πεδιάδας με τα Πεζοκούναβα. Το σεξτέριο του Σταυρού (S. Croce) περιλάμβανε τις περιοχές του Μονοφατσίου, του Καινούργιου και της Πυργιώτισσας. Το σεξτέριο του Καστέλλου (Castello) περιλάμβανε τις περιοχές του Μυλοποτάμου, του Αρίου και του Αμαρίου. Το σεξτέριο του Αγίου Παύλου (S. Polo) περιλάμβανε τις περιοχές του Ρεθύμνου, του Αγίου Βασιλείου και του Ψυχρού. Τέλος, το σεξτέριο του Dorsoduro περιλάμβανε τις περιοχές των Χανίων, της Κισσάμου και του Σελίνου.²³

Αυτή η διαίρεση διατηρήθηκε έως τον 14ο αιώνα, όταν υπήρξε εκ νέου χωρισμός σε διαμερίσματα (territoria), τα οποία αντιστοιχούν, περίπου, στους σημερινούς νομούς του νησιού. Το διαμέρισμα του Χάνδακα κάλυπτε τη γεωγραφική έκταση του σημερινού νομού με την επαρχία του Μεραμπέλλου και το οροπέδιο του Λασιθίου. Το διαμέρισμα

²² Για τη διοικητική οργάνωση του νησιού βλ. Ξανθουδίδης, *Ενετοκρατία εν Κρήτη*, σ. 15-16· Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 167-169· Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 111-112.

²³ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 167

του Ρεθύμνου περιλάμβανε τις τέσσερις συνολικά σημερινές επαρχίες του. Στο διαμέρισμα των Χανίων εντάσσονταν οι επαρχίες της Κυδωνίας, του Αποκόρωνα, της Κισσάμου και του Σελίνου. Στο διαμέρισμα της Σητείας ανήκαν οι επαρχίες της ευρύτερης περιοχής και της Ιεράπετρας.²⁴

Διοικητικό σύστημα. Τα ανώτερα αξιώματα

Η διοίκηση στην Κρήτη, όπως και σε όλες τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, χωρίστηκε σε δύο επίπεδα, στην ανώτερη-βενετική και την κατώτερη-εγχώρια.²⁵ Τα ανώτερα αξιώματα καταλάμβαναν βενετοί ευγενείς, που αποστέλλονταν από τη Μητρόπολη, με ολιγόχρονη θητεία, μεταξύ των δύο και τεσσάρων ετών. Οι αρμοδιότητές τους ήταν προσδιορισμένες στα λεγόμενα *καπιτουλάρια* και εξειδικεύονταν με τις *εντολές* (*commisiones*), που λάμβαναν κατά την αναχώρησή τους, ενώ μετά το πέρας της θητείας τους υπέβαλλαν στη βενετική Σύγκλητο γραπτές εκθέσεις (*relazioni*).²⁶

Στον Χάνδακα έδρευε το *Reggimento* (Αυθεντία), το οποίο συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες και λειτουργούσε ως εκτελεστικό όργανο, κατά το πρότυπο της Βενετικής *Signoria*. Το *Reggimento* συναπάρτιζαν τέσσερα μόνιμα μέλη, επικεφαλής των οποίων ήταν ο δούκας, ο ανώτερος εκπρόσωπος της Βενετίας στο νησί, ο οποίος διέθετε στρατιωτικές, οικονομικές και δικαστικές εξουσίες. Ο δούκας ως μέλος του *Reggimento* είχε την έδρα του στον Χάνδακα, ενώ η θητεία του δεν ξεπερνούσε τα δυο έτη. Μεταξύ

²⁴ Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 111-112.

²⁵ Γενικά για την ανώτερη και την κατώτερη διοίκηση, βλ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136· «Michela Dal Borgo, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία (σχεδιάγραμμα)» *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 73-81· Ασπασία Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 83-89.

²⁶ Dal Borgo, «Ανώτεροι αξιωματούχοι», σ. 75.

άλλων όφειλε να εποπτεύει τα τέσσερα διαμερίσματα του νησιού έως τα μέσα του 16ου αιώνα.²⁷ Τα υπόλοιπα μέλη του Reggimento αποτελούσαν οι δυο σύμβουλοί του (consiglieri), που είχαν διετή θητεία και συνεπικουρούσαν το έργο του, και ο γενικός στρατιωτικός διοικητής (capitan general).²⁸ Στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, οι παραπάνω αξιωματούχοι συγκρότησαν το Συμβούλιο των Δέκα (Consiglio dei Dieci), δικαστικό όργανο υπεύθυνο για την εκδίκαση σοβαρών αδικημάτων που στρέφονταν κατά του Κράτους, της Εκκλησίας και των ηθικών αρχών.

Από το 1307 και στο εξής, στα διαμερίσματα των Χανίων και του Ρεθύμνου, τοποθετήθηκαν από ένα ρέκτορα με δυο συμβούλους, ενώ από το 1314, στο διαμέρισμα της Σητείας, εγκαταστάθηκε αποκλειστικά ένας ρέκτορας, ο οποίος είχε στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες. Εξίσου σημαντικό ήταν τα αξιώματα του καμεράριου (camerarii), ο οποίος ήταν επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών, και του γενικού προνοητή (pronveditor general), ο οποίος, μετά το 1569, απέκτησε ευρύτατες πολιτικές και στρατιωτικές εξουσίες. Μεταξύ των αξιωματούχων που συνδύαζαν στρατιωτικές και ελεγκτικές-εποπτικές αρμοδιότητες ήταν οι σύνδικοι, ανακριτές και δικηγόροι (sindici, inquisitori, avogadori).²⁹

Διοικητικό σύστημα. Τα τοπικά αξιώματα

Η κατώτερη-τοπική διοίκηση περιλάμβανε αξιώματα, που θα μπορούσαν να διακριθούν στα ολιγάριθμα κοινοτικά και στα κύρια τοπικά, ενώ αποδίδονταν σε ευγενείς, οι οποίοι ήταν μέλη των κοινοτικών συμβουλίων του νησιού. Το 1326, μετά από επίσημη βενετική πράξη, οι εγχώριοι φεουδάρχες και οι απόγονοι αποίκων

²⁷ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 104-105.

²⁸ Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 281.

²⁹ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 105-106.

μοιράστηκαν κατά το ήμισυ τα τοπικά αξιώματα.³⁰ Το 1449 περιορίστηκε η χαριστική διανομή τοπικών αξιωμάτων από τη Βενετία, ενώ τον 16ο αιώνα εκδόθηκαν αυστηρές διατάξεις που αφορούσαν τη θητεία και το ηλικιακό όριο των τοπικών αξιωματούχων (20-30 έτη), τη λειτουργία εκλεκτορικών σωμάτων και την κατάργηση χαριστικών παραχωρήσεων εις βάρος των αδυνάμων. Τα τοπικά αξιώματα χωρίζονταν επίσης σε δυο κατηγορίες, στα αστικά και της υπαίθρου. Τα αξιώματα της πόλης, ως προς τον χαρακτήρα τους, διακρίνονταν στα διοικητικά, τα δικαστικά, τα αστυνομικά-αγορανομικά, τα στρατιωτικά και σε εκείνα της ευρύτερης κοινωνικής προστασίας.³¹ Υπεύθυνοι για την απόδοση δικαιοσύνης ήταν οι τρεις δικηγόροι του Κοινού (*advocati communis/avogadori del comun*), οι οποίοι από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, εκλέγονταν από τις τοπικές αρχές του νησιού και η θητεία τους δεν ξεπερνούσε το ένα έτος. Ποικίλες αρμοδιότητες, όπως την κατάσβεση των πυρκαγιών και την άσκηση ανακριτικού-δικαστικού έργου, είχαν οι *domini de nocte* ή αλλιώς *signori di notte*, οι οποίοι από τον 14ο αιώνα εκλέγονταν μεταξύ των ευγενών κατοίκων της Κρήτης με ετήσια θητεία.³²

Τρεις *justitiiarii/giustizieri*, οι οποίοι προέρχονταν εναλλάξ ανά εξάμηνο από βενετούς και κρητικούς ευγενείς, με ετήσια θητεία, τοποθετούνταν σε κάθε διαμέρισμα με αρμοδιότητες, όπως τον ανεφοδιασμό της πόλης με βασικά είδη διατροφής, τον καθορισμό και έλεγχο των τιμών-ποιότητας των προϊόντων, την εποπτεία των συντεχνιών και την εκδίκαση υποθέσεων με φορολογικό-ποινικό χαρακτήρα. Παρόμοιος ήταν ο ρόλος του καπετάνιου της πόλης (*capitanus burgi / capitaneo della piazza*), αξίωμα με ισόβια θητεία, το οποίο δινόταν κυρίως σε βενετούς ευγενείς στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο.³³

³⁰ Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 110.

³¹ Παπαδιά-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 106-109.

³² Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι», σ. 83-89.

³³ Παπαδιά-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 118.

Κοινό για όλες τις βενετικές κτήσεις ήταν το αξίωμα του δικηγόρου των φυλακισμένων, το οποίο παραχωρούνταν ανεξαιρέτως σε βενετούς και κρητικούς ευγενείς, ενώ αυτό του δημόσιου δικηγόρου (*advocati parvuli, avvocatelli*) το κατείχαν είτε βενετοί ευγενείς³⁴ είτε κρητικοί ευγενείς,³⁵ των οποίων ο αριθμός ποίκιλλε, ανάλογα με το διαμέρισμα και τη χρονική περίοδο, με τριετή θητεία. Επί παραδείγματι, κατά την ύστερη βενετοκρατία, στον Χάνδακα δραστηριοποιούνταν δώδεκα δημόσιοι δικηγόροι (έξι βενετοί και έξι κρητικοί ευγενείς), ενώ στο Ρέθυμνο τέσσερις, στο σύνολο τους κρητικοί ευγενείς.³⁶

Σημαίνοντα ρόλο είχαν οι τοπικοί αξιωματούχοι στο στρατιωτικό σύστημα της Κρήτης. Οι σοπρακόμιτοι και οι κυβερνήτες (*sopracomiti et governatori*) αναλάμβαναν την κυβέρνηση, τα έξοδα του εξοπλισμού και της επάνδρωσης των γαλερών. Δικαίωμα διεκδίκησης του συγκεκριμένου αξιώματος είχαν αποκλειστικά οι βενετοί ευγενείς έως τον 16ο αιώνα, οπότε οικονομικοί λόγοι άνοιξαν το δρόμο σε κρητικούς ευγενείς, ακόμη και σε άτομα που ανήκαν στις κατώτερες τάξεις.³⁷

Η Βενετία παραχωρούσε ανεξέλεγκτα αξιώματα που σχετίζονταν με την τοπική υπαλληλία σε αστούς/πολίτες (*cittadini*), μέχρι το 1613, οπότε θεσμοθετήθηκε η «απόδειξη της αστικότητας» (*prova di cittadinanza*), η οποία συνδεόταν με τη γραφειοκρατία και αποσκοπούσε στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με ικανά μέλη που θα καταλάμβαναν θέσεις στην τοπική υπαλληλία (γραμματείς, συμβολαιογράφοι, δικηγόροι, αρχειοφύλακες, λογιστές).³⁸

Ανάμεσα στις προϋποθέσεις που όφειλαν να πληρούν οι υποψήφιοι συμπεριλαμβανόταν η συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας, η νομιμότητα του γάμου των γονέων, η μη άσκηση χειρωνακτικής εργασίας από τον υποψήφιο και τους

³⁴ Για τους βενετούς ευγενείς και την κοινωνική τους θέση βλ. αναλυτικά, παρακάτω, σ. 23-24

³⁵ Για τους κρητικούς ευγενείς και την κοινωνική τους θέση βλ. αναλυτικά, παρακάτω, σ. 24.

³⁶ Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι», σ. 89.

³⁷ Ο.π., σ. 92-93.

³⁸ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 190.

προγόνους του, η κατοικία στην πόλη και η κοινωνική υπόληψη.³⁹ Εκτός των αξιωμάτων που σχετίζονταν με την τοπική υπαλληλία, οι cittadini είχαν τη δυνατότητα εκλογής σε στρατιωτικά αξιώματα, όπως των colonelli della cernide και capitani contra fures,⁴⁰ και σε αξιώματα οικονομικής φύσεως, όπως των ταμιών, των λογιστών, των φοροεισπρακτόρων, των υπευθύνων για το φόρο του λαδιού, των φρούτων, του τυριού, των δημοσίων ζυγοστατών.

Από την άλλη, οι κάτοικοι της Κρήτης που ανήκαν στη τάξη του «λαού» είχαν το δικαίωμα να καταλαμβάνουν ορισμένες υπαλληλικές θέσεις, όπως αυτές των πρωτομαστόρων των διαφόρων τεχνών (proti), οι οποίοι διορίζονταν και ως εκτιμητές κινητής - ακίνητης περιουσίας (proti, deputati estimori) στις πόλεις και στην ύπαιθρο, των σαλπικτών (trombeti), των μουσικών που έπαιζαν φλάουτο κατά τη διάρκεια δημόσιων τελετών (pifferi ή piffari), των φυλάκων (guardiani), των θυρωρών (portonari), των κωδωνοκρουστών (campanaro), των ρυθμιστών του ρολογιού της πόλης (giustador) και των κομιστών (portadori).⁴¹

Στο χώρο της υπαίθρου σημαντική ήταν η δράση του έμμισθου φρουράρχου ή καστελλάνου (castellani), δηλαδή του επικεφαλής των φρουριών των τεσσάρων διαμερισμάτων.⁴² Το συγκεκριμένο αξίωμα είχε περιορισμένη χρονική θητεία, απονεμόταν σε βενετούς ή κρητικούς ευγενείς και cittadini και έδινε στους κατόχους του περιορισμένες δικαστικές, πολιτικές, στρατιωτικές εξουσίες.⁴³

Όπως αποδεικνύεται και από τα παραπάνω, τα σημαντικότερα τοπικά αξιώματα απονεμόταν σε βενετούς και κρητικούς ευγενείς. Η απονομή των αξιωμάτων γινόταν με τρεις τρόπους, α) με χαριστική παραχώρηση σε άτομα που είχαν προσφέρει υπηρεσίες στην Πολιτεία, β) με πώληση - ενοικίαση σε εποχές που η Βενετία αναζητούσε

³⁹ Ασπασία Παπαδάκη, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη τον 17ο αιώνα (prove di cittadinanza)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 6-7 (1994-1995), τεύχη 11-14, Ρέθυμνο 1995, 619-634.

⁴⁰ Παπαδιά-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 121-126.

⁴¹ Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι», σ. 94-95.

⁴² Πανοπούλου, «Βενετοί και ελληνική πραγματικότητα», σ. 286.

⁴³ Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι», σ. 90.

οικονομικούς πόρους, γ) με εκλογή από αρμόδια όργανα μετά από προκήρυξη ή ανάθεση. Δικαίωμα στη διαδικασία της εκλογής είχαν οι αρχές της μητρόπολης και της Κρήτης, διάφορες ομάδες βενετών αξιωματούχων και ευγενών του νησιού, κυρίως σε περιπτώσεις δικαστικών και κοινωνικής φύσεως αξιωμάτων, και τα τοπικά συμβούλια των ευγενών-φεουδαρχών.⁴⁴

Η Βενετία συχνά έπαιρνε μέτρα για τη βελτίωση των σχέσεών της με τους κατοίκους των κτήσεών της. Για την αποφυγή κρουσμάτων κακοδιαχείρισης και διαφόρων παρεκτροπών, ήταν απαραίτητος και συνεχής ο έλεγχος των διοικητικών οργάνων από τη μητρόπολη, όπως και η αλληλοεπόπτευση μεταξύ των διοικητικών οργάνων. Παρά τον στενό έλεγχο και τις αυστηρές ποινές που επιβάλλονταν στους αξιωματούχους που παρανομούσαν, οι αυθαιρεσίες που διέπρατταν τα διοικητικά όργανα εις βάρος των κατοίκων των κτήσεων δεν εξαλείφθηκαν.⁴⁵

Η διοίκηση αποτέλεσε ένα χώρο που απέκλειε τις βενετές και κρητικές γυναίκες. Στην ιστορία της βενετικής ιστορίας, ξεχωριστή είναι η περίπτωση μιας γυναίκας - κατόχου διοικητικού αξιώματος, της Λάουρα Manolessο, η οποία πιθανότατα προερχόταν από τον αριστοκρατικό οίκο των Salomon. Η αρχόντισσα από τον Χάνδακα έλαβε χαριστικά το αξίωμα του «καπετάνιου κατά των κλεπτών (capitano contra contra fures ή del devedo).⁴⁶

Η εκκλησιαστική οργάνωση

Η Βενετία δεν ακολούθησε ενιαία τακτική στην αντιμετώπιση της Ορθόδοξης Εκκλησίας των υπό την κυριαρχία της περιοχών. Η διαφοροποίηση σχετιζόταν τόσο με το χρόνο, όσο και με τον τρόπο ένταξης της κάθε περιοχής στο βενετικό κράτος. Στην

⁴⁴ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 118-121.

⁴⁵ Πανοπούλου, «Βενετοί και ελληνική πραγματικότητα», σ. 287.

⁴⁶ Για τη ζωή και τη δράση της Λάουρα Manolessο βλ. Κ. Λαμπρινός, «Λάουρα Manolessο. Μία υψηλόβαθμη αξιωματούχος αντιμετώπη με την αριστοκρατία στο βενετικό Ρέθυμνο. (16ος αιώνας)» *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσιγκνάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Μουσείο Μπενάκη, 2013, σ. 453-467.

Κρήτη η Βενετία τήρησε σκληρή στάση λόγω της έντονης αντίστασης του εγχωρίου πληθυσμού.⁴⁷

Θεωρώντας την Ορθόδοξη Εκκλησία ως τον πιο επικίνδυνο εχθρό, δύναμη συσπείρωσης του λαού και φορέα της αντίστασης, έλαβε μια σειρά μέτρων εναντίον της, όπως την κατάργηση της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής και όλων των Ορθόδοξων Επισκοπών και την αντικατάστασή τους από Λατινικές, την εγκατάσταση Λατίνου Αρχιεπισκόπου στον Χάνδακα και την απαγόρευση επικοινωνίας των Ορθοδόξων της Κρήτης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.⁴⁸

Στις μεγάλες πόλεις και στα κέντρα της υπαίθρου διορίζονταν ως επικεφαλής του ορθόδοξου κλήρου οι κατά τον τύπο Ορθόδοξοι φιλοδυτικοί-ενωτικοί και, μετά τη Σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439), οι άμεσα εξαρτημένοι από τη βενετική διοίκηση, πρωτοπαπάδες, οι οποίοι μισθοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο της Αυθεντίας και όφειλαν να ικανοποιούν τα αιτήματα της Βενετίας, όπως τη συμμετοχή τους σε ακολουθίες με καθολικούς ιερωμένους.⁴⁹ Αρκετοί από αυτούς ήταν διεφθαρμένοι, ενώ δεν είχαν λάβει την απαραίτητη μόρφωση.⁵⁰ Ανάλογο αξίωμα με το παραπάνω, το οποίο εντοπίζεται αποκλειστικά στην Κρήτη, ήταν εκείνο των πρωτοψαλτών. Ορισμένοι από τους πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλτες ξεχώρισαν για την ανώτερη παιδεία τους και διακρίθηκαν ως κωδικογράφοι, μουσικοί ή συγγραφείς.⁵¹

Οι Κρητικοί που επιθυμούσαν να χειροτονηθούν ορθόδοξοι ιερείς όφειλαν πρωτίστως να έχουν λάβει την άδεια των βενετικών αρχών, η οποία παραχωρούνταν με την καταβολή κάποιου χρηματικού ποσού, για να ταξιδέψουν στην Πελοπόννησο (Κορώνη, Μεθώνη, Κόρινθος) ή στη Μικρά Ασία, όπου χειροτονούνταν. Μάλιστα, για να

⁴⁷ Σπ. Καρύδης, «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 295-297.

⁴⁸ Πανοπούλου, «Βενετοί και ελληνική πραγματικότητα», σ. 288.

⁴⁹ Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της βενετοκρατίας», σ. 132-133.

⁵⁰ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 199-200.

⁵¹ Καρύδης, «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», σ. 300.

επιβεβαιωθεί η εγκυρότητα της χειροτονίας, όταν επέστρεφαν στο νησί, ελέγχονταν εξονυχιστικά από τις Αρχές.

Η απουσία ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας συντέλεσε στη χαλάρωση του χριστιανικού ήθους. Ο Ιωσήφ Βρυένιος, λόγιος μοναχός, ο οποίος διέμεινε στην Κρήτη από το 1371 έως το 1401, κατηγορούσε τους ορθόδοξους ιερείς για ακολασία, ηθική εκτροπή, ασέβεια, φιλαργυρία και μέθη.⁵² Η κατάσταση δεν άλλαξε τους επόμενους αιώνες: όπως φαίνεται από τις πηγές, ο ορθόδοξος κλήρος ασκούσε ιδιαίτερη επιρροή στους Ορθόδοξους των βενετοκρατούμενων περιοχών, ωστόσο στην πλειονότητά του ήταν χαμηλού μορφωτικού και ηθικού επιπέδου.⁵³ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του δούκα Daniel Barbarigo (1567), στην οποία αναφέρεται ότι οι ορθόδοξοι ιερείς διήγαγαν βίο ανήθικο, ήταν αμόρφωτοι και δεν έδειχναν κανένα ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κατοίκων της περιοχής στην οποία δρούσαν. Μάλιστα ορισμένοι τελούσαν τα ιερατικά τους καθήκοντα μόνο ύστερα από την καταβολή κάποιου χρηματικού ποσού, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μην εκκλησιάζονται ανά τακτά διαστήματα. Παρόμοια εικόνα περιγράφει στην έκθεση του ο γενικός προνοητής Zuanne Mocenigo (1593). Μεταξύ άλλων οι ιερείς κατηγορούνταν για λανθασμένη τέλεση των μυστηρίων, παντελή έλλειψη βασικών γνώσεων των προσευχών, αδιαφορία προς τη θρησκευτική εκπαίδευση του πληθυσμού και τοκογλυφία.⁵⁴

Παρόμοια όμως ήταν η εικόνα του λατινικού κλήρου. Οι ανώτεροι κληρικοί μαρτυρούνται στην πλειονότητα τους ως ανήθικοι και αμόρφωτοι, ενώ σπάνια επισκέπτονταν τις έδρες τους, τις οποίες διατηρούσαν μόνο για την είσπραξη των οικονομικών προσόδων τους.⁵⁵

Οι γυναίκες, όπως και σήμερα, δεν λάμβαναν εκκλησιαστικά αξιώματα. Παρόλα αυτά, κυρίως ελλείψει οικονομικών πόρων, σε μεγάλο αριθμό τους κατέφευγαν στον μοναχικό βίο. Στα μοναστήρια διαχειριζόνταν τη μοναστηριακή περιουσία, προέβαιναν

⁵² Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 200, 203.

⁵³ Καρύδης, «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», σ. 312.

⁵⁴ Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα από ανέκδοτες εκθέσεις Βενετών αξιωματούχων», *Παρουσία* 7 (1989), 39.

⁵⁵ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 204-205.

σε αγοραπωλησίες, πιστοποιούσαν την παραλαβή διάφορων δωρεών πιστών προς τη μονή, ενώ ξεχώριζαν μεταξύ του γυναικείου πληθυσμού για τη μόρφωση που λάμβαναν μέσω της επαφής τους με τα ιερά κείμενα.⁵⁶

Κοινωνική διαστρωμάτωση

Οι Βενετοί στις κτήσεις τους στον ελληνικό χώρο εφάρμοσαν το δυτικό μεσαιωνικό σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και συγκεκριμένα το βενετικό. Σύμφωνα με αυτό, τα άτομα εντάσσονταν ισόβια και κληρονομικά σε κλειστά στρώματα, με προκαθορισμένες από το κοινωνικό τους καθεστώς υποχρεώσεις και δικαιώματα. Στους τέσσερις αιώνες της Βενετοκρατίας η δομή της κοινωνίας παρέμεινε αναλλοίωτη.⁵⁷

Στην κορυφή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης βρίσκονταν οι βενετοί ευγενείς (*nobili*) και φεουδάρχες καθολικού δόγματος, οι οποίοι ήταν άποικοι ή απόγονοι αποίκων. Με την πάροδο των χρόνων η βενετική ευγένεια απονεμόταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.⁵⁸ Οι περισσότεροι διέθεταν μεγάλη οικονομική δύναμη και κοινωνική επιβολή, όφειλαν να διατρέφουν πολεμικούς ίππους, να είναι ετοιμοπόλεμοι και να δείχνουν πλήρη υπακοή στις εντολές της Βενετίας. Οι βενετοί ευγενείς, μαζί με τους κρητικούς ευγενείς, αποτέλεσαν τη μοναδική κατηγορία κατοίκων της Κρήτης που είχε λάβει το δικαίωμα συμμετοχής στα κλειστά κοινοτικά συμβούλια των ευγενών-φεουδαρχών, δηλαδή στα θεσμικά αναγνωρισμένα από το βενετικό κράτος συλλογικά όργανα που οργανώθηκαν στον Χάνδακα, στο Ρέθυμνο και στα Χανιά.⁵⁹

⁵⁶ Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικό-κοινωνική θέση. Αντιλήψεις. Συμπεριφορές (16ος-17ος)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 76-77.

⁵⁷ Παπαδιά-Λάλα, «Ελληνες και βενετική πραγματικότητα», σ. 185-186. Βλ. και Κ. Ε. Λαμπρινός, «Η κοινωνική διάρθρωση στη βενετική Κρήτη. Ιεραρχίες, ορολογία και κατάλογοι κοινωνικής θέσης», *Κρητικά Χρονικά* 31 (1980), 222.

⁵⁸ Ασπασία Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά το 16ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 431.

⁵⁹ Παπαδιά-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση», σ. 109.

Τα παραπάνω αστικά κοινοτικά συμβούλια, όπως και το σύνολο των αστικών κοινοτήτων του ελληνοβενετικού κόσμου, λειτούργησαν ως χώροι κοινωνικής συσπείρωσης των ανώτερων τάξεων και συγκρότησης μιας νέας συλλογικής, κοινωνικής ταυτότητας, απέκλειαν δε από τους κόλπους τους τον υπόλοιπο πληθυσμό. Για τη συμμετοχή στα κρητικά συμβούλια καθώς και για τη διατήρηση του αστικού καθεστώτος και των παρεπόμενων τίτλων τους στις επόμενες γενιές, οι υποψήφιοι όφειλαν να πληρούν μια σειρά από προϋποθέσεις όπως το ανδρικό φύλο, η ηλικιακή ωριμότητα, η πολυετής διαμονή στην περιοχή, η κατοικία στην πόλη, η αποχή από τις χειρωνακτικές εργασίες, ο ευυπόληπτος βίος και η οικονομική επιφάνεια (το τελευταίο κριτήριο, μολονότι όχι θεσμοθετημένο, υπήρξε καθοριστικό).⁶⁰ Ανάμεσα στα δικαιώματα που απολάμβαναν τα μέλη των συμβουλίων συμπεριλαμβανόταν η δυνατότητα για απευθείας αναφορά στις μητροπολιτικές αρχές μέσω της αποστολής πρεσβειών και η συμμετοχή στη διοίκηση του νησιού.⁶¹

Τη δεύτερη τάξη σχημάτιζαν οι κρητικοί ευγενείς (*nobili cretesi*). Η τάξη τους δημιουργήθηκε μετά τη θέσπιση της κρητικής ευγένειας (1463), λόγω κοινωνικών - πολιτικών δυσλειτουργιών των κοινοτήτων και οικονομικών αναγκών της Βενετίας. Οι κάτοχοι της κρητικής ευγένειας ήταν ντόπιοι Ελληνορθόδοξοι, εξελληνισμένοι Ιταλοί, νόθα παιδιά των βενετών ευγενών, εκπεσόντες βενετοί ευγενείς, αλλά και πρόσφυγες ή μετανάστες που προέρχονταν από άλλες ελληνικές περιοχές, όπως το Ναύπλιο, η Μονεμβασία και η Κύπρος, οι οποίοι διέθεταν οικονομική δύναμη. Στα προνόμιά τους συμπεριλαμβάνονταν η ένταξη στα τοπικά συμβούλια από κοινού με τους βενετούς ευγενείς και η κατάληψη διοικητικών αξιωμάτων.⁶² Τον 16ο αιώνα η τάξη τους είχε διευρυνθεί σε μεγάλο βαθμό, προκαλώντας την έντονη δυσαρέσκεια των βενετών ευγενών, η οποία αποτυπώθηκε στα αιτήματά τους προς τη Βενετία. Ορισμένοι κρητικοί

⁶⁰ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 275, 53, 42-43.

⁶¹ Παπαδία-Λάλα, «Ελληνες και βενετική πραγματικότητα», σ. 186-187.

⁶² Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», Διεθνές Συμπόσιο, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1998, σ. 305. Βλ. και Κ. Λαμπρινός, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 26 (2006), 215-224.

ευγενείς διέθεταν στην κατοχή τους φέουδα, ενώ οι περισσότεροι ασχολούνταν με το εμπόριο.⁶³

Οι αστοί/πολίτες (cittadini) συγκροτούνταν στην πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας από τους ελεύθερους ως προς το προσωπικό καθεστώς και τους προνομιούχους κατοίκους του νησιού, βενετούς πολίτες και φεουδάρχες. Οι αλλαγές που επέφερε η θέσπιση της κρητικής ευγένειας και η μετατροπή των φεουδαρχικών συμβουλίων σε συμβούλια ευγενών υπήρξαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση της τάξης αυτής. Συχνά, η έννοια των αστών/πολιτών (cittadini) συγχέεται με αυτήν των *burgenses*, δηλαδή των κατοίκων της πόλης, οι οποίοι μέσω των εμπορικών τους δραστηριοτήτων είχαν αποκτήσει πλούτο. Τον 16ο αιώνα οι τυπικοί *cittadini* του νησιού ήταν κάτοικοι πόλεων, κατείχαν και εκμεταλλεύονταν κερδοφόρες, φεουδαρχικές εκτάσεις, επιδίδονταν στα γράμματα και τις τέχνες και απολάμβαναν μια σειρά από προνόμια, όπως η προσωπική ελευθερία, αλλά και η απαλλαγή από υποχρεώσεις, όπως οι επαχθείς φορολογήσεις, η συμμετοχή σε οχυρωματικά έργα, οι στρατολογήσεις, οι αγγαρείες και οι ναυτολογήσεις.⁶⁴

Ακολουθούσε η τάξη του «λαού» ή «όχλου» (*plebe, popolo, gente minuta*). Στην πρώτη περίοδο της βενετικής κατάκτησης σε αυτό το κοινωνικό στρώμα ανήκαν Λατίνοι, κάτοικοι πόλεων, καθολικοί στο θρήσκευμα, ωστόσο κατά την όψιμη περίοδο τα μέλη της τάξης ήταν στην πλειονότητά τους ελληνορθόδοξοι κάτοικοι πόλεων,⁶⁵ μικρέμποροι, καταστηματάρχες και ασχολούμενοι με τις χειρωνακτικές εργασίες (βάνανουσες τέχνες) - τεχνίτες, συχνά συνασπισμένοι σε συντεχνίες.⁶⁶ Οι περισσότεροι ήταν φτωχοί και ζούσαν από τα πενιχρά έσοδα που τους απέφερε η εργασία τους. Παρόλο που δεν είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής στα τοπικά συμβούλια, απολάμβαναν μια σειρά αστικών

⁶³ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 210.

⁶⁴ Συνθετικά για τους *cittadini* βλ. Κ. Ε. Λαμπρινός, *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2015.

⁶⁵ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 125.

⁶⁶ Πανοπούλου, «Βενετοί και ελληνική πραγματικότητα», σ. 300-301. Συνθετικά για τις συντεχνίες βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2012.

δικαιωμάτων, όπως την απαλλαγή από τις αγγαρείες και από τη δυσβάστακτη φορολογία των αγροτικών πληθυσμών.⁶⁷

Ανάμεσα στις υποχρεώσεις τους συμπεριλαμβάνονταν η καταβολή του φόρου επιτηδεύματος και η παροχή φιλοξενίας των ξένων στρατιωτών (έως το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα).⁶⁸ Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων στρατολογούνταν σε στρατιωτικά σώματα, ενώ κάποια μέλη τους συμμετείχαν στις πρεσβείες των πολιτών.⁶⁹ Κατά την ύστερη βενετοκρατία μέλη της τάξης του λαού/όχλου είχαν το δικαίωμα διεκδίκησης μιας θέσης στην κατώτερη υπαλληλία (γραφείς, κλητήρες, πρωτομάστορες συντεχνιών).⁷⁰ Πάντως από εκθέσεις αξιωματούχων και πρεσβείες, όπως εκείνη του 1561, γίνεται γνωστό ότι το κατώτερο στρώμα των πόλεων στην πλειοψηφία του, παρότι ζούσε στα όρια της φτώχειας, έμενε πιστό στη Γαλινοτάτη Δημοκρατία, όπως και τα ανώτερα αστικά στρώματα, ευγενείς και *cittadini*.⁷¹

Οι κάτοικοι της υπαίθρου (*villani*, *parici*, *contadini*), οι αγροτικοί πληθυσμοί, όπως και στις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου, έτσι και στην Κρήτη, συνιστούσαν το μεγαλύτερο πληθυσμιακό τμήμα των κατοίκων.⁷² Οι χωρικοί αποτελούνταν από τους ελεύθερους και τους μη ελεύθερους ως προς το προσωπικό καθεστώς βιλλάνους ή πάροικους, ελληνικής καταγωγής και ορθόδοξου δόγματος, οι οποίοι διακρίνονταν στους άγραφους, δηλαδή τους μη προσαρτημένους σε συγκεκριμένο φέουδο, και στους προσαρτημένους βιλλάνους του Δημοσίου και της Εκκλησίας.⁷³

Από τα τέλη του 15ου αιώνα, στην πλειοψηφία τους οι αγροτικοί πληθυσμοί ανήκαν στην κατηγορία των ελεύθερων χωρικών, ιδιοκτητών γης ή ακτημόνων, οι οποίοι νοίκιαζαν τα κτήματα των φεουδαρχών, ενώ τους επιβάλλονταν επαχθείς αγγαρείες,

⁶⁷ Γ. Πλουμίδης, *Η Βενετοκρατία στη Μεσόγειο*, Ιωάννινα 1999, σ. 84-86.

⁶⁸ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 125.

⁶⁹ Πλουμίδης, *Βενετοκρατία*, σ. 84-86.

⁷⁰ Παπαδία-Λάλα, *Θεσμός αστικών κοινοτήτων*, σ. 126-127.

⁷¹ Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Χάνδακας», 31-32.

⁷² Πλουμίδης, *Βενετοκρατία*, σ. 86.

⁷³ Παπαδία-Λάλα, «Ελληνες και βενετική πραγματικότητα», σ. 192.

δυσβάστακτη φορολογία, παρακράτηση μεγαλύτερων εισφορών από τις συμφωνημένες, αλλά και ηθικές-σωματικές ποινές.⁷⁴

Σε πιο προνομιακό καθεστώς ζούσαν οι αρχοντορωμαίοι, γόννοι αρχοντικών οικογενειών, και οι αρχοντόπουλοι, απόγονοι ξεπεσμένων Βενετών, οι οποίοι διέθεταν φεουδαρχικές γαίες που είχαν παραχωρηθεί σε προγόνους τους, ενώ απαλλάσσονταν από υποχρεώσεις που βάρυναν τους υπόλοιπους αγρότες.⁷⁵ Κάποια δικαιώματα ισόβιου και κληρονομικού χαρακτήρα απολάμβαναν οι γονικάριοι, ενοικιαστές σπιτιών και ξένων κτημάτων, χάρη στην αγροληπτική σύμβαση του διαρκούς εδαφονομίου, του γονικού.⁷⁶

Μέχρι την άλωση του Χάνδακα (1669), οι συνθήκες για τους χωρικούς, ελεύθερους και ημιεξαρτημένους δεν διέφεραν σε μεγάλο βαθμό.⁷⁷ Οι τοπικοί αξιωματούχοι (castellani, scrivani κ.ά.) τους εκμεταλλεύονταν στο έπακρον, με την επιβολή διάφορων οικονομικών επιβαρύνσεων, υποχρεωτικής προσωπικής εργασίας στα οχυρωματικά έργα, η οποία διαρκούσε έξι ημέρες ανά έτος, και βίαιης ναυτολόγησης με τη μορφή της αγγαρείας στη θάλασσα.⁷⁸

Εκτός από τους αγρότες-καλλιεργητές ξένης γης, στην ύπαιθρο δραστηριοποιούνταν πολλοί επιφανείς ευγενείς-φεουδάρχες, Λατίνοι ή Ορθόδοξοι, αλλά και απλοί κτηματίες που δεν κατείχαν κάποιον τίτλο ευγένειας. Οι πρώτοι ήταν εγκατεστημένοι στις πόλεις και συμμετείχαν στα αστικά κοινοτικά σώματα, ενώ περνούσαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στην ύπαιθρο, προκειμένου να ρυθμίσουν

⁷⁴ Παπαδία-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις*, σ. 161-163

⁷⁵ Λαμπρινός, «Κοινωνική διάρθρωση», σ. 232-233.

⁷⁶ Κ. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Κοινωνικό-πολιτικά γνωρίσματα και πρακτικές εκπροσωπήσεις», *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 98-99.

⁷⁷ Παπαδία-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις*, σ. 161-163.

⁷⁸ Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αιώνας)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1997, σ. 186, 188, 190.

ζητήματα που αφορούσαν τη γη τους ή να μεριμνήσουν για την είσπραξη και τη διακίνηση της αγροτικής τους παραγωγής.⁷⁹

Η Βενετία, παρά τις κατά καιρούς μεταρρυθμιστικές προτάσεις ανώτερων αξιωματούχων της, τήρησε απέναντι στο κατώτερο στρώμα των αγροτών αρνητική στάση, αφού σε καμία χρονική περίοδο δεν έλαβε μέτρα προκειμένου να βελτιώσει τη θέση του. Αντίθετα, έπαιρνε απροκάλυπτα το μέρος των τοπικών αξιωματούχων, των υπαλλήλων και των ιδιοκτητών γης, οι οποίοι τους ασκούσαν υπερβολικές πιέσεις. Κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, η εξαθλίωση στην οποία είχε περιέλθει ο αγροτικός πληθυσμός, εξαιτίας των τοπικών αξιωματούχων και γαιοκτημόνων, συνέβαλε στο να καταστεί η κρητική ύπαιθρος πεδίο αναστάτωσης και, κάποτε, και εξεγερτικών κινήσεων.⁸⁰

Παιδεία, εκπαίδευση και πνευματικός περίγυρος

Οι συνεχείς επαναστάσεις, οι εσωτερικές αναστατώσεις και η αδιαφορία των μητροπολιτικών αρχών για την παιδεία κράτησαν τους κατοίκους της Κρήτης σε χαμηλό πνευματικό επίπεδο την πρώτη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στο νησί. Κατά τον 13ο αιώνα, ύπαρξη σχολείων δεν μαρτυρείται, ενώ μοναδική εστία μόρφωσης πρέπει να αποτελούσαν τα μοναστήρια, τα οποία μετέδιδαν τη βυζαντινή παράδοση.⁸¹ Από τον επόμενο, ωστόσο, αιώνα, στο νησί, και μάλιστα στις πόλεις, σημειώνονται πολύπλευρες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, κατώτερου και μεσαίου επιπέδου, που θα κορυφωθούν κατά τους δυο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας.

⁷⁹ Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 132-133.

⁸⁰ Παπαδία-Λάλα, «Ελληνες και βενετική πραγματικότητα», σ. 193.

⁸¹ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 231.

Το επίπεδο του αλφαριθμητισμού ποίκιλλε ανάλογα με την τάξη, το φύλο και την οικονομική κατάσταση.⁸² Για τους ευγενείς η γνώση των δυο γλωσσών, της ελληνικής και της ιταλικής, αποτελούσε δείγμα ευγένειας.⁸³ Οι *cittadini* και ένα τμήμα από τον κατώτερο «λαό», λόγω κυρίως επαγγελματικών αναγκών τους, μαρτυρούνται ότι διέθεταν μια στοιχειώδη, έστω, εγγραμματοσύνη, εν αντιθέσει με τη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων του νησιού, αυτών της υπαίθρου, που σπάνια μορφώνονταν.

Η διδασκαλία γινόταν σε σχολεία της Πολιτείας και των κοινοτήτων, της Εκκλησίας –Λατινικής και Ορθόδοξης–, και ιδιωτών, που λειτούργησαν κατά καιρούς, συνήθως με έναν ή δύο δασκάλους και περιορισμένο αριθμό μαθητών.⁸⁴ Σημειώνεται ότι το Βενετικό Κράτος, παρότι σε γενικές γραμμές αδιαφορούσε για την εκπαίδευση των υπηκόων του, το 1501, στον Χάνδακα, ίδρυσε σχολείο, το οποίο προοριζόταν για τα παιδιά ευγενών και φεουδαρχών.⁸⁵ Εκτός από τα σχολεία, κύριο ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία διαδραμάτιζαν οι ιδιώτες δάσκαλοι, Έλληνες και ξένοι, ορθόδοξοι και καθολικοί, λαϊκοί και κληρικοί, όπως μαρτυρούν πολυάριθμα δημόσια και συμβολαιογραφικά έγγραφα, ιδιαιτέρως οι συμβάσεις μαθητείας. Από αυτά συνάγεται η ύπαρξη μεγάλου αριθμού δασκάλων Ελλήνων και Λατίνων, ορθόδοξων και καθολικών, ενώ διδακτικό έργο, διαφόρων επιπέδων, ασκούσαν επίσης ιερείς, κωδικογράφοι, γραμματείς, ζωγράφοι, ακόμη και στρατιώτες. Το αντικείμενο των μαθημάτων καθοριζόταν από τις κλίσεις και τα ενδιαφέροντα των μαθητών.⁸⁶

Ως βασικά εγχειρίδια εκπαίδευσης αναφέρονται η Οκτώηχος, το Ψαλτήριο, ο Απόστολος, καθώς και ελληνικά ή λατινικά αλφαριθμητάρια, τα οποία ανταποκρίνονταν

⁸² Ειρήνη Παπαδάκη, «Παιδεία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 639.

⁸³ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 232.

⁸⁴ Παπαδάκη, «Παιδεία», σ. 640.

⁸⁵ Τατιάνα Μαρκάκη, «Η δημιουργία κοινών πολιτισμικών ζωνών. Παιδεία, Μουσική», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 377.

⁸⁶ Παπαδάκη, «Παιδεία», σ. 639-640.

στον ηθικό και θρησκευτικό προσανατολισμό που είχε η παιδεία.⁸⁷ Για την παροχή των υπηρεσιών τους οι δάσκαλοι αμείβονταν είτε σε χρήμα είτε σε είδος. Μεγάλο ενδιαφέρον για τη συνέχιση των σπουδών τους, η οποία περιλάμβανε μια σειρά μαθημάτων, όπως τη γραμματική, τη ρητορική, τη φιλοσοφία, τη θεολογία, τα μαθηματικά και τη μουσική, έδειχναν οι ευγενείς και οι *cittadini*, οι οποίοι διέθεταν οικονομική άνεση και προσέβλεπαν σε σταδιοδρομία τους στο χώρο του εμπορίου και της δημόσιας διοίκησης.

Εστίες ανώτερης παιδείας υπήρξαν τα εκκλησιαστικά ιδρύματα των πόλεων, στα οποία δρούσαν, μεταξύ άλλων, και φιλενωτικοί κληρικοί, και τα μοναστήρια, λατινικά και ορθόδοξα, όπου οι μοναχοί είχαν μεγαλύτερα περιθώρια διεύρυνσης των πνευματικών τους οριζόντων.⁸⁸

Στα τέλη του 14ου αιώνα πολλοί ήταν οι ιερομόναχοι που διατηρούσαν αλληλογραφία με αξιόλογους λογίους της εποχής τους, μελετούσαν την αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή γραμματεία και αντέγραφαν ελληνικά και ιταλικά χειρόγραφα.⁸⁹ Μερικοί από αυτούς ξεχώρισαν για τη δράση τους, όπως ο μοναχός Αθανάσιος που διατηρούσε σχολή ανώτερης εκπαίδευσης στον Χάνδακα, και ο Ιωσήφ Φιλάργης, ο οποίος έγραψε σχόλια σε κείμενα του Αριστοτέλη.⁹⁰

Εκτός των ντόπιων, πολλοί ήταν οι λόγιοι που κατέφυγαν στο νησί μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453). Η συμβολή τους στην πνευματική ζωή ήταν μεγάλη, καθώς σχημάτισαν ένα κύκλο λογίων, οι οποίοι δίδασκαν ελληνικά κείμενα και αναγείραν σχολεία. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο οποίος ασχολήθηκε με την αντιγραφή ιταλικών χειρογράφων, ενώ εικάζεται ότι ίδρυσε σχολείο στην Κρήτη. Ανάλογη συγγραφική, διδακτική και πνευματική δράση επέδειξαν ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος και ο Δημήτριος Δούκας.⁹¹

⁸⁷ Μαρκάκη, «Η δημιουργία», σ. 377-378.

⁸⁸ Παπαδάκη, «Παιδεία», σ. 640, 643.

⁸⁹ D. Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 4.

⁹⁰ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 236.

⁹¹ Ο.π., σ. 233.

Ήδη από τον 14ο αιώνα, όσοι επιθυμούσαν να λάβουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση μετέβαιναν στα ιταλικά και άλλα ευρωπαϊκά ιδρύματα, ενώ έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση σε αυτό της Πάντοβας, εντός της βενετικής επικράτειας. Στο Πανεπιστήμιο παρέχονταν γνώσεις φιλοσοφικού και μαθηματικού περιεχομένου, ενώ οι φοιτητές επέλεγαν ανάμεσα σε δυο βασικούς κύκλους σπουδών, της Νομικής και της Ιατροφιλοσοφίας. Η πλειοψηφία των σπουδαστών προερχόταν από την Κρήτη και τα Ιόνια νησιά.⁹²

Μετά το πέρας των σπουδών τους, άλλοι από τους αποφοίτους κατέλαβαν πολιτικά και θρησκευτικά αξιώματα, άλλοι άσκησαν επιτυχώς το εμπόριο και άλλοι δίδαξαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Μάλιστα κάποιοι από αυτούς ξεχώρισαν για τη δράση τους στο εξωτερικό, όπως ο Ζαχαρίας Καλλέργης, ο οποίος ίδρυσε τυπογραφείο στη Βενετία (τέλη του 15ου αιώνα) και στη Ρώμη (το 1515) και ο Μάρκος Μουσούρος (1470-1517), συνεργάτης του Άλδου Μανουτίου (Aldus Manutius), ο οποίος εξέδωσε πολλά αρχαιοελληνικά κείμενα.⁹³

Η βελτίωση των συνθηκών ζωής, η ανάπτυξη της οικονομίας, ο εξελληνισμός του βενετικού στοιχείου και η μεταβολή της πολιτικής της Βενετίας, η οποία έγινε ηπιότερη κάτω από την πίεση της τουρκικής απειλής, οδήγησαν στην πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, κατά τον τελευταίο αιώνα της βενετοκρατίας.⁹⁴ Αυτό αποδεικνύεται εξ άλλου μέσα από το θεσμό των Ακαδημιών, οι οποίες άνθισαν στο νησί από το β' μισό του 16ου αιώνα και είχαν ιταλικές επιρροές. Οι Ακαδημίες αποτέλεσαν ένα είδος φιλολογικών συλλόγων, με μέλη σημαντικούς λογίους της εποχής, οι οποίοι διοργάνωναν διαλέξεις και συζητήσεις επιστημονικού και φιλοσοφικού περιεχομένου, με στόχο την πνευματική καλλιέργεια.⁹⁵

⁹² Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988, σ. 190.

⁹³ Holton, «Κρητική Αναγέννηση», σ. 7.

⁹⁴ Παναγιωτάκης, «Παιδεία», σ. 191-192.

⁹⁵ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 236-237.

Η πρώτη από τις Ακαδημίες της Κρήτης είναι η «Ακαδημία των Vini», η οποία ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο (1561 ή 1562) από τον επιφανή βενετό ευγενή-φεουδάρχη και λόγιο Francesco Barozzi. Το 1591, στον Χάνδακα, εγκαινιάζεται η σημαντικότερη από τις κρητικές Ακαδημίες, η «Ακαδημία των Stravaganti», με ιδρυτή τον βενετό ευγενή και λόγιο Ανδρέα Κορνάρο (Andrea Cornaro), ο αδελφός του οποίου, Βιτσέντσος Κορνάρος, πιθανώς είναι ο ποιητής του «Ερωτόκριτου». Τέλος, στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, στα Χανιά μαρτυρείται η «Ακαδημία των Sterili», για την οποία υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία.⁹⁶

Παρότι στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο δεν λειτούργησε τυπογραφείο, είναι γνωστή η διάδοση του έντυπου βιβλίου Τα βιβλία, ελληνικά και μη, θρησκευτικά, επιστημονικά, λογοτεχνικά, προέρχονταν από τη Δύση, και, σε μεγάλο μέρος, από τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας. Στις πηγές μαρτυρείται μεγάλος αριθμός βιβλιοθηκών, ιδιωτικών και μοναστηριακών. Γενικά τα μοναστήρια αποτέλεσαν πυρήνες μόρφωσης και πνευματικής καλλιέργειας, ενώ αρκετά ήταν αυτά που διέθεταν τόσο βιβλιοθήκες όσο και βιβλιογραφικά εργαστήρια, που εξυπηρετούσαν όχι μόνο τις λειτουργικές ανάγκες αλλά και τις πνευματικές ενασχολήσεις των μοναχών. Μια από τις πρωιμότερες βιβλιοθήκες, κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στο νησί, ανήκε στον λόγιο ιερομόναχο Νείλο Δαμιλά, αντικαθολικό θεολόγο και συγγραφέα, ο οποίος έδρασε στη μονή των Καρκασίων στην περιοχή της Ιεράπετρας (τέλη 14ου - αρχές 15ου αιώνα). Η βιβλιοθήκη του αποτελούνταν από 41 τόμους κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου. Στην ίδια περιοχή, ο ηγούμενος Άνθιμος Ντόνος ήταν υπεύθυνος για την προστασία της βιβλιοθήκης της μονής των Αγίων Αποστόλων (τέλη 15ου - αρχές 16ου αιώνα), η οποία περιλάμβανε 37 τόμους θρησκευτικού - εκκλησιαστικού περιεχομένου. Η μονή της Κεράς Καβαλαρέας (16ος αιώνα) διέθετε μεταξύ άλλων 57 βιβλία, θεολογικού, εκκλησιαστικού, φιλοσοφικού, φιλολογικού χαρακτήρα.⁹⁷

⁹⁶ Μαρκάκη, «Η δημιουργία», σ. 375-376.

⁹⁷ Βλ. Γ. Μαυρομάτης, «Μοναστηριακές και Εκκλησιαστικές Βιβλιοθήκες στην Κρήτη του 16ου και 17ου αιώνα», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία, . Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Ι. Βάσσης – Στ. Κακλαμάνης, – Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 277-287.

Ήδη από τον 15ο αιώνα το μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στον Χάνδακα ξεχώριζε για την εκκλησιαστική παιδεία που παρείχε στους μοναχούς του. Λόγιοι μοναχοί όπως ο Γεράσιμος Βλάχος, ο Μελέτιος Πηγάς, ο Μελέτιος Βλαστός, ο Μελέτιος Συρίγος, ο Μάξιμος Μαργούνιος, οι οποίοι, σύμφωνα με τις πηγές, φαίνεται να σχετίζονται με το συγκεκριμένο μοναστήρι, γνώριζαν την αρχαία ελληνική και τη λατινική γλώσσα, έγραψαν ποιήματα και κατέλαβαν τα ανώτατα αξιώματα στην ιεραρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁹⁸

Οι γυναίκες που λάμβαναν τη στοιχειώδη μόρφωση ήταν κυρίως οι μοναχές, οι οποίες στις βιβλιοθήκες των μοναστηριών έρχονταν σε επαφή με τα βιβλία της ιεροσύνης, και ορισμένες νέες από την τάξη της ευγένειας, που είχαν την τύχη να διδαχθούν γραφή και ανάγνωση.⁹⁹

⁹⁸ Holton, «Κρητική Αναγέννηση», σ. 13-16, 19.

⁹⁹ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 76-77.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Οι αντιλήψεις που επικρατούσαν σχετικά με τη γυναίκα στον ευρωπαϊκό χώρο, από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια, μας ενδιαφέρουν άμεσα προκειμένου να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη θέση, τη δράση, τα δικαιώματα, της υποχρεώσεις της και στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Στο πλαίσιο αυτό τα επόμενα εισαγωγικά κεφάλαια θα αφιερωθούν σε μια συνοπτική επισκόπηση στην ιστορία της γυναίκας διαχρονικά στον ευρωπαϊκό χώρο, και ειδικότερα στη Βενετία, καθώς και στο ίδιο το νησί της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, μέσα από τον ανδρικό αλλά και τον γυναικείο λόγο.

Η γυναίκα στην Ευρώπη, η θέση της και οι αντιλήψεις. Ιστορική επισκόπηση

Ενσωματωμένες σε φιλοσοφικές και ιατρικές θεωρίες των αρχαίων Ελλήνων ήταν οι αντιλήψεις του θηλυκού ως κατώτερου του αρσενικού φύλου, τόσο στο μυαλό όσο και στο σώμα.¹⁰⁰ Σύμφωνα με έλληνες φιλοσόφους, οι γυναίκες ήταν κατώτερες από τους άνδρες σωματικά και πνευματικά και χρησιμοποιούνταν μόνο ως μέσον αναπαραγωγής. Ο Πλάτων έδωσε μια άλλη οπτική στο ζήτημα των δυο φύλων, υποστηρίζοντας ότι άνδρες και γυναίκες μοιράζονταν τις ίδιες αρετές. Στην ιδανική του «Πολιτεία» δεν θεωρεί απαραίτητη την υποταγή της γυναίκας στον άνδρα. Επιπλέον προέβαλε τη θέση ότι θα έπρεπε και τα δυο φύλα να λαμβάνουν την ίδια μόρφωση για να μπορούν ανά πάσα στιγμή να διοικήσουν σωστά, ισότιμα και δίκαια. Οι ιδέες που εκφράζονται στην «Πολιτεία» του Πλάτωνος αποτέλεσαν μια πρόοδο στο ζήτημα των γυναικών, οι οποίες, ωστόσο, ουδέποτε εφαρμόστηκαν στον αρχαιοελληνικό κόσμο.¹⁰¹

¹⁰⁰ Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, University of Chicago Press, 2000, σ. 8.

¹⁰¹ Justine Siegemund, *The Court Midwife (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, The University of Chicago Press, 2005, σ. 13-14.

Τις απόψεις του Πλάτωνος δεν υιοθέτησε επίσης ο Αριστοτέλης, ο οποίος υποστήριξε ότι «η αρσενική αρχή στη φύση συνδέεται με το ενεργητικό, διαμορφώθηκε και τελειοποιήθηκε, ενώ το θηλυκό είναι παθητικό, στερείται υλικών και επιθυμεί το αρσενικό, προκειμένου να γίνει πλήρες».¹⁰² Οι άνδρες διακρίνονταν για τα χαρακτηριστικά του φύλου τους, όπως την ικανότητα να λαμβάνουν δικαστικές αποφάσεις, το θάρρος και την αντοχή, ενώ οι γυναίκες χαρακτηρίζονταν για τα αντίθετα –τον παραλογισμό, τη δειλία και την αδυναμία τους.

Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, το σύστημα δικαίου, παρότι βασίστηκε κυρίως στην ελληνική σκέψη - φιλοσοφία, προχώρησε περαιτέρω, παρέχοντας στις γυναίκες δικαιώματα με νόμους για τις προίκες, το διαζύγιο και την κληροδοσία.¹⁰³ Από την άλλη, στη βιβλική ιστορία, η οποία αποτελεί ιερό κείμενο τόσο για την εβραϊκή όσο για τη χριστιανική θρησκεία, η γυναίκα βαρύνεται με την ενοχή του προπατορικού αμαρτήματος.¹⁰⁴ Εξαρχής λοιπόν η χριστιανική διδασκαλία τοποθέτησε τη γυναίκα σε υποδεέστερη θέση. Ο Απόστολος Παύλος αποδεχόταν ότι η γυναίκα διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στην οικογένεια εφόσον ζει ενάρετα, δηλώνοντας πλήρη υποταγή στο σύζυγό της.¹⁰⁵

Κατά τη βυζαντινή περίοδο η κοινωνική θέση των γυναικών ήταν ιδιαίτερα υψηλή. Η νομοθεσία και τα καθιερωμένα ήθη αντιμετώπιζαν ευνοϊκά τις γυναίκες, οι οποίες, κατά περιόδους, άσκησαν ισχυρή επιρροή στην πολιτική ζωή και στις υποθέσεις του κράτους.¹⁰⁶

Η νομική θέση της γυναίκας γνώρισε μεγάλη βελτίωση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' (482-565), όπως αποτυπώνεται κυρίως στον Ιουστινιάνειο

¹⁰² J. L. Vives, *The Education of a Christian Woman: A Sixteenth-Century Manual (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, University of Chicago Press, 2000, σ. 9-10.

¹⁰³ Ο.π., σ. 12-13.

¹⁰⁴ Marinella, *The Nobility and Excellence*, σ. 11-12.

¹⁰⁵ Όλουεν Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μετάφραση Ειρήνη Χρυσοχόου, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2003, σ. 46.

¹⁰⁶ Amaury De Riencourt, *Γυναίκες και Εξουσία*, μετάφραση Ν. Χούνος, Αθήνα, Εκδόσεις Τραυλός, 2001, σ. 272, 292.

Κώδικα (Codex Iustinianus). Σύμφωνα με αυτόν, η γυναίκα απέκτησε το δικαίωμα της μεταβίβασης της κληρονομιάς της αλλά και της λύσης του γάμου της σε περίπτωση που ο σύζυγός της συνωμοτούσε κατά του αυτοκράτορα, επιβουλευόταν τη ζωή της, επιχειρούσε να την ωθήσει σε μοιχεία, την κατηγορούσε για μοιχεία χωρίς να μπορεί να το αποδείξει ή διατηρούσε σχέσεις με άλλη γυναίκα. Μάλιστα για τους μοιχούς επιβλήθηκε η θανατική ποινή, η ίδια τιμωρία που ίσχυε και για τους βιαστές.¹⁰⁷

Στη χριστιανική Δύση του Μεσαίωνα η γυναίκα δεν απολάμβανε αντίστοιχα προνόμια, ενώ, όπως και σε κάθε χριστιανική κοινωνία, όφειλε να είναι βαθιά αφοσιωμένη στο σύζυγο και στα παιδιά της. Μοναδική επιλογή για τις γυναίκες που ήθελαν να αποφύγουν τα γάμο και τις υποχρεώσεις, που αυτός επέφερε, ήταν ο μοναστικός βίος.¹⁰⁸

Η μετάπλαση του θέματος της Παρθένου και του Βρέφους και ο σταδιακός εξανθρωπισμός τους, που συντελέστηκε μεταξύ του 9ου και του 12ου αιώνα, έδωσε άλλη ώθηση στο γυναικείο ζήτημα. Τον 12ο αιώνα η Μαριολατρία διαδόθηκε σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη και στην Παναγία αποδόθηκαν πολλές θαυματουργικές δυνατότητες. Η υπερβολική αγάπη και ο σεβασμός για τη Θεοτόκο άμβλυαν την παραδοσιακή εικόνα της Εύας που συμβόλιζε τον πειρασμό, όπως φανερώνεται μέσα από τις ιστορίες του Chretien De Troyes,¹⁰⁹ που σχετίζονταν με τα θαύματα της Παρθένου (δεύτερο μισό του 12ου αιώνα).

Από τα μέσα του 13ου έως τον 15ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο άνθισε η ερωτική ιπποτική μυθιστορία. Τα λογοτεχνικά έργα του συγκεκριμένου είδους, εκτός του ότι εξυμνούν το θάρρος και τον ηρωισμό των ιπποτών, ανυψώνουν τη θέση της γυναίκας, για την αγάπη της οποίας μάχονταν οι γενναίοι άνδρες.

¹⁰⁷ Κατερίνα Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα.*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σ. 93-94.

¹⁰⁸ Frances Gies – J. Gies, *Women in the Middle Age. The lives of real women in a vibrant age of transition*, New York, Barnes and Noble, 1978, σ. 64.

¹⁰⁹ Chretien de Troyes (1155-1190): Γάλλος ποιητής του 12ου αιώνα, ο οποίος έγραψε τα πρώτα ιπποτικά μυθιστορήματα.

Κατά την εποχή της ιπποτικής μυθιστορίας δρα επίσης ο σημαντικότερος υποστηρικτής της φυσικής θεολογίας, ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274), ο οποίος επανέφερε στο προσκήνιο την αριστοτελική θεωρία και υποστήριξε ότι η γυναίκα είναι ένα κατώτερο, ελαττωματικό πλάσμα, αποτέλεσμα μιας αδυναμίας των αναπαραγωγικών ικανοτήτων του πατέρα.¹¹⁰

Το ξέσπασμα της Μαύρης Πανώλης (1347), ασθένειας που προκάλεσε τον αφανισμό του 1/3 του ευρωπαϊκού πληθυσμού, αποτέλεσε την αφορμή για να ξεκινήσει ένας «ιερός πόλεμος», γνωστός ως το κυνήγι των μαγισσών, που στόχο είχε να εξοντώσει τις γυναίκες που, κατά απόψεις της εποχής, υπηρετούσαν το Σατανά και ευθύνονταν για όλα τα δεινά. Σύμφωνα με το έργο «Hammer ή Malles Maleficarum», το οποίο εκδόθηκε το 1487 στη Γερμανία και αποτέλεσε απαραίτητο εγχειρίδιο για τους καθολικούς –και αργότερα προτεστάντες– πολέμιους των μαγισσών, 41 γυναίκες που ασκούσαν τη μαγεία κάηκαν στην πυρά, ένα έτος μετά την έκδοση του σχετικού διατάγματος από τον πάπα Ιννοκέντιο Η΄ (1484). Στην Αγγλία το κυνήγι των μαγισσών, παρότι ξεκίνησε αργότερα, κατέληξε στις ίδιες ακρότητες. Εκεί, το πρώτο Νομοθετικό Διάταγμα που αναφέρεται στη μαγεία θεσπίστηκε το 1541 και τη χαρακτηρίζει ως εγκληματική πράξη.¹¹¹

Ήδη, λοιπόν, από τα τέλη του 14ου αιώνα, την εποχή της παρακμής της Μαρριολατρίας, αρκετοί συγγραφείς στη Δυτική Ευρώπη ξεκίνησαν μια αντιπαράθεση ως προς τη γυναικεία φύση, η οποία διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεότερης περιόδου: κατ' αυτήν, η γυναίκα παύει να είναι το εξιδανικευμένο όν της ιπποτικής μυθιστορίας και μεταμορφώνεται σε σεξουαλικό-λάγνο αντικείμενο.

Από την άλλη ο Giovanni Boccaccio (1313-1375), μαθητής του Πετράρχη, ως υποστηρικτής του γυναικείου φύλου, συνέταξε έναν κατάλογο φημισμένων και ενάρετων γυναικών από την αρχαιότητα, οι οποίες διακρίνονταν για την πίστη, τη γενναιότητα και το ήθος τους, εκφράζοντας την αντίθεσή του στα περί φαυλότητας της γυναικείας φύσης φιλολογικά έργα. Σε αυτό το διάλογο συμμετείχε μια γυναίκα, με το όνομα Christine Pisan (1364), η οποία ήταν αποφασισμένη να υπερασπιστεί το φύλο της και να πάρει

¹¹⁰ De Riencourt, *Γυναίκες*, σ. 392-415.

¹¹¹ Ο.π., σ. 441, 455-462.

θέση ενάντια στη διαδεδομένη δυσφήμιση των γυναικών. Η Christine Pisan, η κυριότερη εκπρόσωπος της γυναικείας λογοτεχνίας του 14ου αιώνα, πρόβαλε την αντίδραση της στο μέχρι τότε κλίμα του μισογυνισμού, μέσα από τη λογοτεχνία, την ποίηση και την πεζογραφία της που εξυμνούν το γυναικείο φύλο. Η ίδια, παντρεμένη κιόλας πριν από την ηλικία των 15 της χρόνων και χήρα στα 25 της χρόνια, χωρίς καμία περιουσία, αγωνίστηκε για να αναθρέψει τα παιδιά της.¹¹²

Η σκληρή της εργασία για επιβίωση και η αρνητική κριτική που της ασκήθηκε ήταν τα δυο στοιχεία που αποτύπωσε στα δυο πεζά της έργα, το «La Cité des Dames» και το «Le livre des trois Vertus». Στο πρώτο γίνεται εκτενής λόγος για τις αρετές των γυναικών, ενώ στο δεύτερο αναφέρεται στα γυναικεία καθήκοντα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Μάλιστα το διασημότερο έργο της αποτελεί το «Le Roman de la Rose», το οποίο είναι εμποτισμένο με έναν ευγενή ιδεαλισμό, ενώ αποκαλύπτει την εξαιρετική γνώση της για την πραγματική ζωή.¹¹³

Με την εφεύρεση της τυπογραφίας, τον 16ο αιώνα, η Ιταλία και η υπόλοιπη Ευρώπη κατακλύστηκε από την ηθοπλαστική/διδασκτική λογοτεχνία, τα ψευδοεπιστημονικά έργα, τα παραινετικά βιβλία και τα βιβλία οικιακής συμπεριφοράς, στα οποία καταγράφονταν κανόνες που πρέπει να ακολουθεί μια καλή χριστιανή σύζυγος.

Το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα της εποχής αποτελεί το βιβλίο που γράφτηκε από τον Χουάν Λουίς Βίβες, το 1523, προοριζόμενο για την ορθή διαπαιδαγώγηση της Αικατερίνης της Αραγονίας.¹¹⁴ Σε όλο το έργο η γυναίκα εμφανίζεται να ρέπει στην αμαρτία και γι' αυτό είναι απαραίτητος ένας ενάρετος σύζυγος και ταυτόχρονα αυστηρός αφέντης, ο οποίος να γνωρίζει τα χριστιανικά καθήκοντα, προκειμένου να την οδηγήσει στην αιώνια σωτηρία.¹¹⁵

¹¹² Kate Cooper, «The Household and the Desert: Monastic and Biological Communities in the Lives of Melania the Younger», *Household, Women and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, Brepols Publishers, 2005, σ. 9, 13.

¹¹³ Ο.π., σ. 13, 31.

¹¹⁴ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών*, σ. 50-51.

¹¹⁵ Vives, *The Education of a Christian Woman*, σ. 10-13.

Το 1558 ο Σκωτσέζος Τζον Νοξ,¹¹⁶ μαθητής του Καλβίνου, στο έργο του «Πρώτο Ήχημα της Σάλπιγγας κατά του Τερατώδους Κυβερνητικού Καθεστώτος των Γυναικών», κατακεραυνώνει όσες γυναίκες κυβερνούσαν την εποχή εκείνη (Μαρία Τιδώρ, Μαρία Στιούαρτ, Ελισάβετ, Μαρία της Λορένης, Αικατερίνη των Μεδίκων) και παρακινεί τους αναγνώστες να ξεσηκωθούν εναντίον τους. Ο Σερ Φράνσις Μπέικον (1561-1626), στα φιλολογικά - φιλοσοφικά έργα του, έχει επηρεαστεί σε σημαντικό βαθμό κυρίως από την αριστοτελική άποψη για τη γυναίκα, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, περιγράφεται ως ένα ελαττωματικό κατασκεύασμα που προηγήθηκε του αρσενικού αριστουργήματος.¹¹⁷

Τον 17ο αιώνα άλλες δυο δυναμικές γυναίκες, με τα ονόματα Anna Maria Van Schurman (1607-1678) και Mary Astell (1666-1731), προστέθηκαν στη λίστα των υποστηρικτριών του φύλου τους.¹¹⁸ Οι δυο συγγραφείς κατάφεραν να επιβληθούν στο αναγνωστικό τους κοινό, αφού είχαν λάβει ισάξια εκπαίδευση με εκείνη των επιφανών ανδρών και δεν διέφεραν σε τίποτα μεταξύ τους. Στα βιβλία τους εγείρουν ερωτήματα για τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών, επιδιώκοντας αλλαγή της κοινωνικής κατάστασης. Υποστηρίζουν πως, μέσω της ανάλογης μόρφωσης με τους άνδρες, θα βρίσκονται σε θέση να διατηρήσουν και να υπερασπιστούν την αξιοπρέπειά τους απέναντι στους άνδρες και θα είναι ηθικά-πνευματικά-νομικά ισότιμες.¹¹⁹

Την ίδια εποχή το σαλόνι του Οτελ ντε Ραμπουγιέ, στο Παρίσι, αποτέλεσε εστία πνευματικών αναζητήσεων για ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων (πρέσβεις, στρατηγούς, αριστοκράτες, διακεκριμένους λογοτέχνες, γοητευτικές γυναίκες) και λογοτεχνικής παραγωγής. Εκεί οι γυναίκες διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο, αφού, εκτός του ότι αναβάθμισαν το μορφωτικό τους επίπεδο, αναμίχθηκαν στον πολιτισμό περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο παρελθόν. Έως τον 18ο αιώνα σε καμία άλλη

¹¹⁶ Νοξ Τζον (1505-1572): Σκωτσέζος εκκλησιαστικός μεταρρυθμιστής, συγγραφέας και πολιτικός. Εργάστηκε για την επικράτηση του Προτεσταντισμού στη Σκωτία και οργάνωσε την Πρεσβυτεριανή Εκκλησία.

¹¹⁷ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών*, σ. 51, 53, 58.

¹¹⁸ Vives, *The Education of a Christian Woman*, σ. 28.

¹¹⁹ Marinella, *The Nobility and Excellence of Women*, σ. 28.

χώρα δεν είχαν οι γυναίκες παρόμοια προσόντα για να αναλάβουν το ρόλο που διαδραμάτισαν οι ταλαντούχες Γαλλίδες στο απόγειο της δόξας τους.¹²⁰

Η γυναίκα στη Βενετία

Στη Βενετία, κατά τη μεσαιωνική και την Πρώιμη Νεότερη Εποχή, η γυναίκα από τα παιδικά της χρόνια εκπαιδευόταν ώστε να αποτελέσει μια υπεύθυνη και υποταγμένη σύζυγο, η οποία δεν θα εξέφραζε ούτε καν τη γνώμη της για την επιλογή του συζύγου της, κάτι που ως επί το πλείστον ανήκε στις αρμοδιότητες πρωτίστως του πατέρα ή του αδελφού της και δευτερευόντως της μητέρας της.¹²¹ Η εκπαίδευση που λάμβαναν τα κορίτσια εξαρτιόταν κυρίως από την κοινωνική θέση τους και τις οικογενειακές επιλογές. Κάποιοι πατέρες επιθυμούσαν οι θυγατέρες τους να διδαχθούν ανάγνωση, γραφή, ποίηση, μουσική και ζωγραφική, ενώ κάποιοι άλλοι τις προόριζαν μόνο για τη φροντίδα του νοικοκυριού και «γυναικείες» εργασίες όπως το γνέσιμο.

Εκτός από την εκπαίδευση που τους παρείχαν οι μητέρες τους, ορισμένες νέες είχαν την τύχη να διευρύνουν τις γνώσεις τους στο πλευρό ενός οικοδιδασκάλου, ο οποίος διοριζόταν για το σκοπό αυτό, ή σε κάποιο μοναστήρι, όπου διέμεναν μέχρι την εφηβεία τους με έξοδα της οικογένειας.¹²² Όπως σε ολόκληρη τη χριστιανική Ευρώπη έτσι και στη Βενετία, αναπόσπαστο τμήμα της εκπαίδευσης των κοριτσιών που προορίζονταν από την οικογένεια τους για γάμο αποτελούσε η αγάπη προς το σύζυγό,

¹²⁰ De Riencourt, *Γυναίκες*, σ. 483-494.

¹²¹ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών*, σ. 85.

¹²² Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός, «Καθημερινότητα, ταυτότητες και τα όρια του επιτρεπτού: ιδιωτικός και δημόσιος βίος», *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνες). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου (επιμ.), Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 188, 190.

που έπρεπε να εμπεριέχει τις έννοιες της ευλάβειας, της υπακοής, του σεβασμού και της συμμόρφωσης, σε περίπτωση που ήθελε να έχει έναν ευτυχισμένο γάμο.¹²³

Η πιο συνήθης ηλικία για το γάμο των κοριτσιών της ευγένειας ήταν μεταξύ των δεκαεννέα και είκοσι χρόνων τους, λόγω του ανεπαρκούς αριθμού γάμων που τελούνταν στην τάξη τους. Από την άλλη, οι νέες που ανήκαν στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα παντρεύονταν, κατά μέσο όρο, δυο χρόνια νωρίτερα.¹²⁴

Ο γάμος ως θεσμός διαμόρφωνε τη συζυγική ένωση και τους συγγενικούς δεσμούς. Εκτός του ότι ήλεγχε τις σεξουαλικές ορμές, μείωνε την επιθετικότητα των νέων, παγίωνε τους συγγενικούς δεσμούς και λειτουργούσε ως μέσο θεραπείας του αχαλίνωτου πόθου. Για να φθάσει η νεαρή κοπέλα στο γάμο, ο οποίος επισφραγιζόταν είτε με μια απλή υπόσχεση είτε με όρκο, όφειλε να είναι έτοιμη για να αναλάβει τα βάρη του και να έχει, εκτός από την αρμόζουσα συμπεριφορά, κάποια χρηματική ή ακίνητη περιουσία.¹²⁵

Αυτή η περιουσία παρεχόταν από τον πατέρα της ως προίκα, ενώ κατά τη σύναψη του γάμου η διαχείρισή της περνούσε στο σύζυγό της. Μόνο σε περίπτωση χηρείας ή διαζυγίου αποκτούσε ξανά η γυναίκα δικαίωμα πάνω στην περιουσία της. Μάλιστα οι Βενετές διέφεραν από τις γυναίκες των υπόλοιπων ιταλικών πόλεων, αφού είχαν τη δυνατότητα να κληροδοτήσουν την περιουσία τους είτε στο σύζυγο είτε στα παιδιά τους.¹²⁶ Στην εξ αδιαθέτου κληρονομιά της μητέρας δεν γίνονταν διακρίσεις, αλλά προτεραιότητα είχαν οι άρρενες συγγενείς εξ αρρενογονίας από τους άρρενες συγγενείς εκ θηλεογονίας.¹²⁷ Για τους Βενετούς η προίκα επικύρωνε την κοινωνική και ηθική νομιμότητα της νύφης και της οικογένειας της, γι' αυτό το λόγο δεν έπρεπε να

¹²³ Vives, *The Education of a Christian Woman*, σ. 175, 193.

¹²⁴ E. Orlando, «Η εικόνα της οικογένειας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Β', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 817-818.

¹²⁵ Ο.π., σ. 822-823.

¹²⁶ Orlando, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 808.

¹²⁷ Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα, Αναστατικές Εκδόσεις, 2002, σ. 56.

διασπασθεί κατά τη διάρκεια του γάμου και επιστρεφόταν ακέραιη στη σύζυγο μετά το θάνατο του συζύγου.¹²⁸

Ο γάμος είχε ιδιαίτερη σημασία για τους ευγενείς της Βενετίας, οι οποίοι επιδίωκαν μέσω αυτού να προωθήσουν τη θέση της οικογένειάς τους και να αυξήσουν - διαιωνίσουν την περιουσία τους. Η γαμήλια ένωση ενός ισχυρού αριστοκράτη με μια γυναίκα της ίδιας τάξης, η οποία διέθετε αξιόλογη περιουσία, έπαιξε σημαίνοντα ρόλο, αφού όσο μεγαλύτερος ήταν ο πλούτος, τόσο ισχυρότερη ήταν η επιρροή και η διείσδυση στη διοικητική μηχανή.¹²⁹ Οι επιτυχημένες γαμήλιες επιλογές και η συνετή διαχείριση της περιουσίας αποτελούσαν καίριας σημασίας παράγοντες για τη διατήρηση και ευημερία των ευγενών οικογενειών, ενώ η συσσώρευση πλούτου και αξιωμάτων προσέδιδε επιπλέον κοινωνικό κύρος. Μάλιστα, συχνά, πολλά νεαρά μέλη της οικογένειας παρέμεναν ανύπανδρα, έτσι ώστε να μη διασπαθίζεται η οικογενειακή περιουσία αλλά να μεταβιβάζεται και να χρηματοδοτεί την πολιτική σταδιοδρομία ορισμένων εκ των αρρένων κληρονόμων.

Όσες οικογένειες ήταν φημισμένες, επειδή στο παρελθόν είχαν λάβει σημαντικά αξιώματα, συγκρότησαν ένα ευρύ πελατειακό δίκτυο ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα και συνέχισαν να καταλαμβάνουν θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό. Από την άλλη, οι λιγότερο επιφανείς οικογένειες και ειδικότερα εκείνες που δεν κατείχαν σημαντικό πλούτο, δυσκολεύονταν να επιτύχουν κάποιες σημαντικές θέσεις για τα μέλη τους. Η Βενετία, για να προστατέψει την τιμή των πιο αδυνάμων, θέσπισε νόμους που έβαζαν όρια σε δαπάνες που αφορούσαν την προίκα, τα γαμήλια γλέντια και τη γυναικεία ενδυμασία, με τη δημιουργία μάλιστα ειδικού εποπτικού σώματος (*Savii sopra le pompe delle donne*), και απαγόρευαν τις επιγαμίες με νεόπλουτες οικογένειες μη ευγενών.¹³⁰

¹²⁸ Orlando, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 810.

¹²⁹ S. Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*, London, Johns Hopkins University Press, 2000, σ. 2, 10.

¹³⁰ Ανδρονίκη Διαλέτη, «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη Μητρόπολη και στην Αυτοκρατορία», *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνας). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα

Οι κόρες των ευγενών που δεν προικίζονταν, προκειμένου να μη διασκορπιστεί η οικογενειακή περιουσία, οδηγούνταν, συχνά ενάντια στη θέλησή τους, στα μοναστήρια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της βενετής μοναχής Arcangela Tarabotti, την οποία η οικογένειά της ανάγκασε να αφιερώσει τη ζωή της στον Θεό. Στο έργο της με τίτλο «La tirannia paterna», το οποίο κυκλοφόρησε μετά το θάνατό της, το 1654, η Tarabotti, αφού αποδοκιμάζει τη διαφορετική αντιμετώπιση των παιδιών στην οικογένεια, ανάλογα με το φύλο τους, περιγράφει την καθημερινότητα της μοναστικής ζωής. Από τον 16ο αιώνα ο μοναστικός εγκλεισμός περιορίστηκε λόγω του υψηλού οικονομικού αντιτίμου που έπρεπε να καταβληθεί με τη μορφή προίκας προς το μοναστήρι.¹³¹

Οι γυναίκες –παντρεμένες και μη– κινούνταν κυρίως μεταξύ της οικίας τους και της εκκλησίας, ενώ ήταν παντελώς αποκλεισμένες από τη δημόσια, πολιτική ζωή. Όπως στους υπόλοιπους τομείς, έτσι και στον εργασιακό τομέα η συμμετοχή της γυναίκας ήταν περιορισμένη. Στις συντεχνίες, οργανωμένες συσσωματώσεις τεχνιτών, που αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από άνδρες, η γυναικεία παρουσία εμφανίστηκε σταδιακά.¹³² Οι εργάτριες των συντεχνιών αμείβονταν χαμηλότερα εν συγκρίσει με τους άρρενες συναδέλφους τους, παρότι αναλάμβαναν διαφορετικά στάδια της παραγωγής, εξίσου απαιτητικά. Με την ανάπτυξη της υφαντουργίας η γυναικεία συμμετοχή αυξήθηκε. Αντίστοιχη ήταν η εξέλιξη και στον τομέα των ειδών πολυτελείας, όπως η υαλουργία και η παραγωγή δαντέλας, που απασχολούσε κατεξοχήν γυναίκες, κυρίως εργαζόμενες στο σπίτι.¹³³

Πούπου (επιμ.), *Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 79.

¹³¹ Διαλέτη – Πλακωτός, «Καθημερινότητα, ταυτότητες», σ. 183-184.

¹³² Chiara Traverso, «Συντεχνίες και αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*. τ. Β', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 799.

¹³³ Γ. Πλακωτός, «Βενετία, η πόλη των ξένων: ιεραρχήσεις, ενσωματώσεις και αποκλεισμοί», *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνας). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου (επιμ.), *Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 151-152.

Σημαντική επίσης ήταν η θέση της μαίας. Για τον τοκετό και τις μαίες στη Βενετία πληροφορούμαστε από τα ληξιαρχικά βιβλία των γεννήσεων και των βαπτίσεων των αρρένων βενετών ευγενών. Μέσα από αυτά γίνεται σαφές ότι ο τοκετός αποτελούσε μια από τις πιο δύσκολες καταστάσεις για τη γυναίκα της προβιομηχανικής περιόδου, αφού ήταν εκτεθειμένη σε διάφορους κινδύνους, όπως την ανάποδη θέση του εμβρύου, την περιέλιξη του ομφάλιου λώρου γύρω από αυτό, το θάνατό του στην κοιλιά της μητέρας του και τη διακοπή των μυϊκών σπασμών της επιτόκου. Έτσι, οι μητέρες και τα βρέφη διέτρεχαν σοβαρό κίνδυνο θνησιμότητας, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους προέλευση.

Εκτός από τη διαδικασία της γέννας, η μαία ήταν παρούσα κατά τη διάρκεια του μυστηρίου της βάπτισης, το οποίο τελούνταν την ίδια μέρα που γεννιόταν το βρέφος, ενώ επωμιζόταν το βάρος της φροντίδας του άρρωστου μωρού ή της μητέρας του και έκανε τις απαραίτητες προετοιμασίες για την ταφή όσων δεν κατάφεραν να επιζήσουν από τις δοκιμασίες.¹³⁴

Στην ενορία του Αγίου Αντωνίου της Βενετίας, το όνομα των παρουσών μαιών συμπεριλαμβανόταν στην πλειοψηφία (80%) των καταγραφών των γεννήσεων του 1564. Αρκετές φορές η εμφάνισή τους στο χώρο του μυστηρίου προκαλούσε την έντονη αντίδραση των ιερέων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του καθολικού καρδινάλιου της Santa Romana, Lorenzo Priuli, ο οποίος δεν έκρυβε τη δυσαρέσκειά του για τη συχνή παρουσία μαιών στις βαπτίσεις του (1591).¹³⁵

Σημαίνοντα ρόλο για την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών είχαν οι τροφοί ή παραμάνες, οι οποίες προσλαμβάνονταν από οικογένειες που διέθεταν την απαραίτητη οικονομική δυνατότητα. Ανάμεσα στις υποχρεώσεις τους συμπεριλαμβάνονταν ο θηλασμός και η φροντίδα των νεογνών.¹³⁶

¹³⁴ J.-F. Chauvard, «Madrine, Commari e Levatrici. Donne e parentela spirituale a Venezia nella seconda metà del Cinquecento», *Atti del Convegno Internazionale Donne a Venezia: Spazi di libertà e forme di potere (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία, Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ca'Foscari, 8-10 Μαΐου 2008, Η ανακοίνωση έχει δημοσιευθεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Storia di Venezia*, 1-5 (www.storiadivenezia.it).

¹³⁵ Chauvard, «Madrine, Commari e Levatrici», σ. 6-10.

¹³⁶ Ellen Wasson, *Aristocracy and the Modern*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2006, σ. 62.

Μια από τις πολυπληθέστερες ομάδες εργαζομένων αποτελούσε αυτή των υπηρετριών. Ο αριθμός των υπηρετριών ήταν πάντα διπλάσιος από εκείνον των υπηρετών, ενώ η μισθολογική ανισότητα υπέρ των ανδρών διευρυνόταν διαρκώς. Το μεγαλύτερο ποσοστό των υπηρετριών απασχολούνταν στα σπίτια των πατρικίων, ενώ ένα μικρότερο στα σπίτια των *cittadini* ή των εύπορων τεχνιτών. Οι οικιακές βοηθοί προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της βενετικής επικράτειας. Ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα, όταν η Βενετία είχε πλέον σταθεροποιήσει την κυριαρχία της στην ενδοχώρα, αυτή αποτέλεσε την κύρια πηγή υπηρετικού προσωπικού.¹³⁷ Το περιβάλλον της εργασίας τους τις έθετε συχνά σε κίνδυνο, αφού, παρά τις κυρώσεις που προέβλεπε η βενετική νομοθεσία, πολλές φορές υπήρξαν έρμια στις σεξουαλικές επιθυμίες των εργοδοτών τους.¹³⁸

Ένα άλλο εξίσου διαδεδομένο επάγγελμα ήταν αυτό της πόρνης. Οι εκδιδόμενες γυναίκες, στην πλειονότητά τους, προέρχονταν από τις βενετοκρατούμενες και οθωμανοκρατούμενες ελληνικές περιοχές ή την ιταλική ενδοχώρα και είχαν μεταναστεύσει στη Βενετία προσδοκώντας σε ένα καλύτερο μέλλον. Σύμφωνα με τη βενετική νομοθεσία των ετών 1539 και 1572, οι πόρνες όφειλαν να περιορίσουν τη δράση τους σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως στη συνοικία του Castello, να φέρουν ενδυματολογική σήμανση και να επισκέπτονται την εκκλησία για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια, αφού απαγορευόταν κάθε συναναστροφή με κάποια ευπόληπτη γυναίκα.

Μολονότι οι περισσότερες πόρνες ήταν φτωχές και κοινωνικά περιθωριοποιημένες, από τον 15ο αιώνα διαμορφώθηκε μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα εκδιδόμενων γυναικών, γνωστές ως εταίρες (*cortegiane*), οι οποίες κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση στη βενετική υψηλή κοινωνία και τον κόσμο της διανοήσης. Οι εταίρες διέθεταν αξιόλογη μόρφωση, μουσική παιδεία και καλούς τρόπους, ενώ ορισμένες από αυτές, όπως η Tullia d'Aragona, η Veronica Franco και η Francesca Baffa, διατηρούσαν λογοτεχνικά σαλόνια (*ridotti*), στα οποία σύχναζαν ισχυρά πολιτικά πρόσωπα και διανοούμενοι της εποχής. Οι εταίρες προσέφεραν περισσότερο συντροφιά παρά

¹³⁷ Πλακωτός, «Βενετία, η πόλη των ξένων», σ. 151-152.

¹³⁸ Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών*, σ. 77, 81.

σεξουαλικές υπηρεσίες, ενώ η «κατοχή» της ίδιας γυναίκας ενίσχυε σε συμβολικό επίπεδο τη συντροφικότητα και συλλογικότητα μεταξύ των ανδρών.¹³⁹

Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη

Η αντιμετώπιση των γυναικών στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές δεν διέφερε από εκείνη που ίσχυε στις χώρες που εφαρμοζόταν το ρωμαϊκό δίκαιο. Από την αρχή της ζωής τους οι θηλυκοί απόγονοι, ακόμη και των ευγενών οικογενειών, δεν είχαν την ίδια μεταχείριση με τους αρσενικούς, καθώς δεν καταγράφονταν στα επίσημα βιβλία γεννήσεων και βαπτίσεων.¹⁴⁰

Όπως και στην υπόλοιπη χριστιανική Ευρώπη, η γυναίκα είχε ως προορισμό της τη σύναψη γάμου, τη γέννηση και την ανατροφή παιδιών, ενώ ήταν υπεύθυνη για το νοικοκυριό και την επιτήρηση του υπηρετικού προσωπικού, σε περίπτωση που το διέθετε.¹⁴¹

Σύμφωνα με το βενετικό δίκαιο η νόμιμη ηλικία γάμου μιας γυναίκας ήταν από τα 14 χρόνια και μετά.¹⁴² Ο πατέρας ήταν υπεύθυνος για την επιλογή του κατάλληλου συζύγου και τη ρύθμιση της προίκας της, η οποία συνίστατο από κινητά αγαθά συνήθως, όπως ρούχα, κοσμήματα και έπιπλα, χωρίς να λείπουν και μνείες ακινήτων στα προικοσύμφωνα, όπως σπίτια, αμπέλια και χωράφια. Η προίκα συνήθως δεν παραδιδόταν αμέσως στο σύζυγο, ο οποίος θα γινόταν αποκλειστικά υπεύθυνος για τη διαχείρισή της.¹⁴³ Μάλιστα στις πηγές σημειώνεται η παρέλευση χρόνων από την υπογραφή του προικοσυμφώνου έως την καταβολή της. Πάντως η γυναίκα διατηρούσε καθ' όλη τη διάρκεια του γάμου της την ψιλή κυριότητα της προίκας της, των κινητών και ακινήτων,

¹³⁹ Διαλέτη – Πλακωτός, «Καθημερινότητα, ταυτότητες», σ. 186-187.

¹⁴⁰ Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214.

¹⁴¹ Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 63-64.

¹⁴² Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής*, σ. 72.

¹⁴³ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 213.

καθώς και την πλήρη κυριότητα των τυχόν μη εκτιμηθέντων ακινήτων, ενώ της δινόταν το δικαίωμα της διαχείρισης των εξώπροικων, που ενδεχομένως δεν είχαν παραδοθεί ρητά στο σύζυγο. Εφόσον αποδεικνυόταν με πειστήρια ότι η γυναίκα είχε διαπράξει μοιχεία, που αποτελούσε το βαρύτερο αδίκημα, τα παραπάνω δικαιώματα χάνονταν.¹⁴⁴

Για τις ανώτερες τάξεις ο γάμος αποτελούσε μέσον διαιώνισης και εξασφάλισης ενός ενισχυμένου κοινωνικού κύρους, ενώ για τη γυναίκα σηματοδοτούσε τη μετάβασή της από την εξουσία του πατέρα της στην εξουσία του συζύγου της.¹⁴⁵ Στις 12 Ιουλίου του 1590 η βενετική σύγκλητος θέσπισε νόμο, ο οποίος θέσπιζε την καταγραφή σε ειδικά βιβλία των γάμων, των γεννήσεων και τις βαπτίσεων των βενετών ευγενών της Κρήτης. Σύμφωνα με το νόμο, οι βενετοί ευγενείς όφειλαν να παρουσιάζονται ενώπιον των αρχών των αστικών κέντρων του νησιού σε διάστημα 40 ημερών από την τέλεση του μυστηρίου του γάμου τους και παρουσία μαρτύρων να δηλώνουν τη γαμήλια πράξη τους. Την αντίστοιχη διαδικασία με μικρές διαφοροποιήσεις όφειλαν να ακολουθούν οι βενετοί ευγενείς της Σητείας, οι οποίοι υποχρεώνονταν να μετακινηθούν μέχρι τον Χάνδακα για να δηλώσουν το γάμο τους, έχοντας λάβει μια παράταση περίπου δυο εβδομάδων από το καθορισμένο χρονικό όριο.¹⁴⁶

Στον κύκλο των μεσαίων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ο γάμος αποτελούσε επίσης στόχο και αποστολή, ενώ ο οικονομικός παράγοντας υπερίσχυε των τυχόν προσωπικών επιθυμιών των μελλονύμφων. Ωστόσο πολλές ήταν οι νέες που, λόγω οικονομικών δυσχερειών των οικογενειών τους, δεν προικοδοτούνταν, με αποτέλεσμα να

¹⁴⁴ Σπ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2008, σ. 44, 46, 59.

¹⁴⁵ Χρύσα Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχαιακές πηγές», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 213, 216, 217.

¹⁴⁶ Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Τα ληξιαρχικά βιβλία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα (1632-1642). Στεγανά και δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων», *Εώα και Εσπέρια 7* (2007), 173, 177, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

αναζητούν εργασία προκειμένου να συγκεντρώσουν το απαραίτητο ποσό για το γάμο τους και την εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς ζωής.¹⁴⁷

Σημειώνεται ότι στα έγγραφα μνηστείας και στα γαμήλια συμφωνητικά που έχουν σωθεί, απουσιάζει κάθε μνεία αγάπης, αφού οι νεαροί μελλονύμφοι δεν συναντώνταν πριν το γάμο, ενώ η απόφαση για τη σύναψη γάμου δεν ήταν δική τους.¹⁴⁸

Ως προς το ζήτημα της εργασίας, μέσα από τη μελέτη δικαιοπρακτικών εγγράφων, συμβολαίων μαθητείας αλλά ακόμη και της Κρητικής Λογοτεχνίας, γίνεται σαφές ότι η γυναίκα είχε πολύ περιορισμένες δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης, προκαθορισμένες από την κοινωνική της θέση και τις αντιλήψεις της εποχής. Μάλιστα ο μισθός μιας γυναίκας ήταν κατά πολύ χαμηλότερος από τον αντίστοιχο μισθό ενός άνδρα.¹⁴⁹ Στα επαγγέλματα που καταγράφονται στις νοταριακές πράξεις και τις συμβάσεις εργασίας περιλαμβάνονται αυτά της υπηρέτριας, της τροφού, της ράφτρας, της υφάντρας, της ταβερνιάρισσας, της τσαγκάρισσας, της μαίας, της μοδίστρας κι εκείνης που επιδιδόταν στη βυρσοδευία.¹⁵⁰

Ζωτική σημασία είχε το καλά αμειβόμενο επάγγελμα της μαίας. Η οικογένεια όφειλε να είναι πολύ προσεκτική με την επιλογή της, καθώς η ενδεχόμενη απειρία της μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή της μητέρας και του βρέφους. Οι πιο πετυχημένες μαίες ήταν εκείνες που είχαν εργασιακή πείρα, υπομονή και πρόσφατη εμπειρία μητρότητας.¹⁵¹ Ιδιαίτερα κρίσιμος ήταν ο ρόλος της κατά τον τοκετό γυναικών που ανήκαν στην ανώτερη τάξη, αφού τα μέλη της οικογένειας επιθυμούσαν να διαιωνίσουν το όνομα και τη φήμη τους με τη γέννηση υγιέστατων τέκνων, και μάλιστα αρρένων.¹⁵²

¹⁴⁷ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 65 -66.

¹⁴⁸ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 216.

¹⁴⁹ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 96-97.

¹⁵⁰ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 73-74.

¹⁵¹ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 103-106.

¹⁵² K. Labrinos, «La donna patrizia nella Creta Veneziana del Cinque e Seicento. La condizione giuridica e sociale», *Atti del Convegno Internazionale Donne a Venezia: Spazi di libertà e forme di potere (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία, Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ca'Foscari, 8-10 Μαΐου 2008, Η ανακοίνωση έχει δημοσιευθεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Storia di Venezia*, 6-10 (www.storiadivenezia.it).

Μεταξύ του 1591 και του 1655, σε 19 ληξιαρχικά βιβλία του Ρεθύμνου οι μαίες που υπογράφουν τις πράξεις γεννήσεων είχαν κατώτατο ηλικιακό όριο τα 25-30 έτη, ενώ ήταν χήρες ή παντρεμένες με πρόσφατη εμπειρία μητρότητας.¹⁵³

Εξίσου μεγάλη σημασία είχε και ο ρόλος της τροφού/παραμάνας/νένας ή βυζάστρας, το γάλα της οποίας αποτελούσε πολύτιμο αγαθό για την επιβίωση και ανάπτυξη του βρέφους. Η πρόσληψή της ήταν συνήθως διετής και ανάμεσα στις παροχές, εκτός του μισθού, συμπεριλαμβάνονταν η διαμονή και διατροφή στην οικία του εργοδότη.¹⁵⁴ Αξίζει δε να σημειωθεί πως ανάμεσα στα παιδιά ή τις μητέρες τους και τις τροφούς αναπτύσσονταν ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί, όπως φαίνεται σε διαθήκες, όπου διαθέτριες κληροδοτούσαν στις τροφούς προσωπικά περιουσιακά τους στοιχεία.¹⁵⁵

Με βάση τα παραπάνω, συνάγεται ότι οι γυναίκες που ανήκαν στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, είτε της πόλης είτε της υπαίθρου, απολάμβαναν μεγαλύτερη ελευθερία από ηθικοκοινωνικούς κανόνες, ενώ είχαν ενεργή συμμετοχή στην οικονομική ζωή του τόπου.¹⁵⁶

Όσον αφορά τις γυναίκες της ανώτερης τάξης, αυτές όφειλαν να ακολουθούν μια σειρά από κανόνες, οι οποίοι πήγαζαν από τη γενικότερη αντίληψη περί συμπεριφοράς των γυναικών στον ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι, οι ενάρετες γυναίκες ευγενείς εκτός από τις αρχές του γάμου και της οικογένειας, έπρεπε να τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ανάμεσα στις υποχρεώσεις τους συμπεριλαμβάνονταν η σωστή ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, αλλά και η εποπτεία των υπηρετών της οικίας τους.

Η διατήρηση της παρθενίας και η συζυγική πίστη αποτελούσαν τις βασικές αρχές των σεμνών γυναικών. Στο εσωτερικό της αριστοκρατίας, όπου η τιμή συνιστούσε μια ισχυρή θεσμική και κοινωνική αξία, ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικής

¹⁵³ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 106.

¹⁵⁴ Μαλτέζου, *Η παρουσία της γυναίκας*, 74.

¹⁵⁵ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της κρητικής κωμωδίας. Λογοτεχνικές απεικονίσεις και ιστορική πραγματικότητα» *Λάφνη. Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Ευαγγελάτο*, Ι. Βιβιλάκης (επιμ.), Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, 2001, σ. 246.

¹⁵⁶ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 103-106.

συμπεριφοράς ήταν πιο στενός. Έτσι, η ζωή των ευγενών γυναικών όφειλε να διαπνέεται από σεξουαλική εγκράτεια καθώς η σύναψη παράνομων ερωτικών δεσμών απειλούσε με διασάλευση την τάξη στους κόλπους της ευγένειας. Κάθε περιττή επαφή με άνδρες έξω από έναν οριοθετημένο κύκλο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ηθικά αποκλίνουσα συμπεριφορά, η οποία, εκτός του ότι δυσχέραινε τη θέση της γυναίκας, επηρέαζε τη φήμη και την ακεραιότητα των τίτλων των συζύγων καθώς και άλλων ανδρών της οικογένειάς της.¹⁵⁷ Επομένως οι γυναίκες επηρέαζαν με τη συμπεριφορά τους εμμέσως και τη διοίκηση παρότι ήταν αποκλεισμένες από αυτή και δεν λάμβαναν αξιώματα βάσει της βενετικής νομοθεσίας. Μάλιστα ιδιαίτερα για τον 16ο και 17ο αιώνα υπάρχει πληθώρα καταγγελιών που αφορούσαν την τιμή των ευγενών.¹⁵⁸

Η γέννηση και η ανατροφή γνήσιων τέκνων συνεπάγονταν τη διατήρηση της ιδιότητας της ευγένειας και της κοινωνικής αρμονίας, άρα οι γεννήσεις νόθων παιδιών έθεταν σε κίνδυνο τη συνοχή της οικογένειας και προκαλούσαν τις έντονες αντιδράσεις των συγγενών και της τοπικής κοινωνίας. Στα παιδιά που προέρχονταν από εξωσυζυγικές σχέσεις δεν επιτρεπόταν να διεκδικήσουν τη βενετική, παρά μόνο την κρητική ευγένεια.¹⁵⁹

Γενικότερα οι γυναίκες ευγενείς έπαιρναν περιορισμένες πρωτοβουλίες κυρίως μέσα στο στενό οικογενειακό περιβάλλον της οικίας και της γειτονιάς. Το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας το περνούσαν εντός σπιτιού, ενώ, όποτε επιθυμούσαν να επισκεφθούν κάποια φίλη ή να εκκλησιαστούν, φορούσαν φορέματα που άφηναν ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο, και συνοδεύονταν από τις υπηρέτριές τους.¹⁶⁰

Οι χήρες αποτελούσαν μια ιδιαίτερη κατηγορία γυναικών, αφού είχαν ενεργότερη συμμετοχή στα κοινά, ευνοούνταν περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία γυναίκας, ενώ τους παραχωρούνταν το δικαίωμα της διαχείρισης της εξώπρoικης περιουσίας, της

¹⁵⁷ Labrinos, «La donna patrizia nella Creta», 1-6.

¹⁵⁸ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 87-88.

¹⁵⁹ Labrinos, «La donna patrizia nella Creta», 6-12.

¹⁶⁰ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 82-85, 101.

μέριμνας για την ορθή ανατροφή των παιδιών και της ανάμειξης τους σε εμπορικές συμφωνίες.¹⁶¹

Η χήρα όφειλε να μεγαλώσει με αξιοπρέπεια τα παιδιά της εκτελώντας τη διαθήκη του θανόντος συζύγου της κατά γράμμα, πολλές φορές υπό την εποπτεία των στενών συγγενών της προκειμένου να μη χάσει την κηδεμονία τους.¹⁶² Τους όρους και τις αρχές που προσδιόριζαν την κοινωνική της θέση είχε τη δυνατότητα να παρακάμπτει με το να αναβαθμίζει τη θέση της σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο η χήρα ευγενής,¹⁶³ όπως η Φραντζέσκα Σοφιανού, από το Ρέθυμνο, η οποία, μετά την απώλεια του συζύγου της, ανάλαβε εξαιρετικές πρωτοβουλίες.¹⁶⁴

Όταν οι χήρες, λόγω οικονομικών δυσχερειών, αδυνατούσαν να αναθρέψουν τα παιδιά τους, εργαζόνταν ως υπηρέτριες ή έδιναν τα παιδιά τους για υιοθεσία σε εύπορες οικογένειες της πόλης ή τα έβαζαν να εργαστούν ως τεχνίτες ή ως υπηρέτριες. Άλλες πάλι επιζητούσαν έναν δεύτερο γάμο για λόγους ασφαλείας ή για να αντεπεξέλθουν στην ανατροφή και στην κηδεμόνευση των παιδιών τους, αδιαφορώντας για τις απαγορεύσεις και τις ρήτρες.¹⁶⁵ Σε καλύτερη κατάσταση βρισκόταν μια χήρα που διέθετε τα απαραίτητα κεφάλαια, τα οποία επένδυε στο εμπόριο είτε κατά μόνας είτε συνεταιρικά είτε μέσω τρίτων προσώπων, ενώ, εάν διέθετε στην κατοχή της χρηματικά ποσά και προϊόντα, τα δάνειζε άτοκα ή με τόκο, θέτοντας, όπως ήταν φυσικό, κάποιους όρους.¹⁶⁶

Στη βενετοκρατούμενη κοινωνία και οι μοναχές, ήδη από τον 13ο αιώνα, αντιμετωπίζονταν διαφορετικά από τον υπόλοιπο κόσμο των γυναικών. Οι γυναίκες που

¹⁶¹ Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, «Η διαχείριση του νοικοκυριού μια χήρας του Χάνδακα (17ος αιώνας)», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τ. Β1: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος (Ιστορία), *Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος»*, Χανιά 2010, σ. 311-318.

¹⁶² Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 83-89.

¹⁶³ Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, *Κρητική κωμωδία και καθημερινή ζωή. Σχέση σκηνικής εικόνας και κοινωνίας στο Βενετοκρατούμενο Χάνδακα*, Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2011, σ. 116-128.

¹⁶⁴ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 83-89

¹⁶⁵ Μ. Παπαδάκης, *Ο κρητικός γάμος κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα, Σύλλογος εν των Αθήναις Ιεραπετριτών, 1980, σ. 34-35.

¹⁶⁶ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 218, 75-76.

μόναζαν δεν αφιερώνονταν μόνο στον θρησκευτικό τους ρόλο. Οι μοναχές διαχειρίζονταν τη μοναστηριακή περιουσία, αγόραζαν ή πωλούσαν θρησκευτικά αντικείμενα, πιστοποιούσαν την παραλαβή διάφορων δωρεών πιστών προς τη μονή, ενώ διέθεταν στοιχειώδη, τουλάχιστον, μόρφωση, για να μπορούν να ανταποκρίνονται στα εντός της μονής λατρευτικά τους καθήκοντα.¹⁶⁷

Εκτός από τις μοναχές, ορισμένες νεαρές γυναίκες ευγενών και ευπόρων οικογενειών λάμβαναν εξίσου τη στοιχειώδη εκπαίδευση, δηλαδή γραφή και ανάγνωση. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι ευγενείς γυναίκες των Κορνάρων, του Χάνδακα και της Σητείας, οι οποίες έλαβαν κάποια μόρφωση, όπως φαίνεται μέσα από τις αυτόγραφες διαθήκες που φέρουν την ιδιόχειρη υπογραφή τους.¹⁶⁸ Από την άλλη, στις πηγές δεν έχει εντοπισθεί περίπτωση πεπαιδευμένων γυναικών από το στρώμα των *cittadini*, πολύ περισσότερα από τα στρώματα του λαού και των αγροτικών πληθυσμών.

Πάντως στις αντιλήψεις της «ανδροκρατούμενης» κοινωνίας της εποχής η εκπαίδευση της γυναίκας έκρυβε πολλούς κινδύνους για την οικογενειακή γαλήνη και τη δημόσια ηθική, ενώ δεν εξυπηρετούσε καμία προσωπική ή κοινωνική αναγκαιότητα.¹⁶⁹

Τέλος, περιορισμένη υπήρξε η σχέση της γυναίκας με τη διοίκηση. Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα που προαναφέρθηκε, της βενετής αρχόντισσας Laura Manolesso, η οποία τον 16ο αιώνα στο Ρέθυμνο κατάφερε να αναπτύξει μια αξιοσημείωτη δράση σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, για την οποία της αποδόθηκε με πολιτική απόφαση, χαριστικά (*per gratia*), το αξίωμα του «καπιτάνου κατά των κλεπτών» (*capitano contra fures* ή *del devedo*) από τις διοικητικές αρχές της Μητρόπολης Βενετίας. Η απόδοση του ξεχωριστού αυτού αξιώματος είχε διάρκεια 30 χρόνων. Ο συγκεκριμένος τίτλος ήταν ιδιαίτερα σημαντικός τόσο από οικονομική όσο και από διοικητική σκοπιά, ενώ είχε πολλές προεκτάσεις, αφού συνιστά μια σπάνια περίπτωση και διαμετρικά αντίθετη με την ιδεολογία και τις αντιλήψεις της εποχής.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 76-77.

¹⁶⁸ Παπαδία-Λάλα, «Έλληνες και βενετική πραγματικότητα», σ. 194-195.

¹⁶⁹ Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος*, σ. 127, 131.

¹⁷⁰ Λαμπρινός, «Λάουρα Manolesso», σ. 453-467.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Κρητικό Θέατρο και Γυναίκα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη

Η Κρητική Λογοτεχνία (β' μισό 14ου αιώνα - 1669)

Η εσωτερική ειρήνευση που επικράτησε στην Κρήτη μετά την αποστασία του Αγίου Τίτου (1363-1364) και έως τη λήξη της βενετικής κυριαρχίας στο νησί (1669) συντέλεσε στη γεφύρωση των διαφορών μεταξύ των καθολικών Βενετών κυριάρχων και των εγχωρίων Ελληνορθοδόξων και διαμόρφωσε τις συνθήκες για τη γέννηση μιας σπουδαίας λογοτεχνικής παραγωγής, γραμμένης κατά κύριο λόγο στην ελληνική γλώσσα, και μάλιστα στο κρητικό ιδίωμα, της Κρητικής Λογοτεχνίας.¹⁷¹ Το σημαντικό αυτό πνευματικό-πολιτισμικό φαινόμενο χωρίζεται σε δυο χρονικές φάσεις, άνισες ως προς τη διάρκεια και την ποιότητα των έργων, α) στην **πρώιμη περίοδο** (δεύτερο μισό του 14ου αιώνα - πρώτο μισό του 16ου αιώνα) και β) στην **περίοδο της ακμής** (δεύτερο μισό του 16ου αιώνα - 1669).¹⁷²

Η πρώιμη περίοδος και οι κύριοι εκπρόσωποί της

Η λογοτεχνία της πρώιμης περιόδου κυριαρχείται από ποιητικά έργα, τα οποία διακρίνονται για τις υστεροβυζαντινές επιρροές και το ηθικοδιδασκτικό-σατιρικό περιεχόμενό τους.¹⁷³ Σε ορισμένα από αυτά η θεματολογία είναι ερωτική,

¹⁷¹ Στ. Αλεξίου, *Η Κρητική Λογοτεχνία και η Εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1985, σ. 13-14.

¹⁷² Στ. Αλεξίου, *Η Κρητική Λογοτεχνία κατά τη Βενετοκρατία*, Ηράκλειο, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1990, σ. 11, 27.

¹⁷³ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 237

πρωταγωνιστούν ζωά¹⁷⁴ και σατιρίζεται η καθημερινή ζωή.¹⁷⁵ Η γλώσσα στην οποία γράφονται είναι η δημώδης υστεροβυζαντινή, ανάμεικτη με λόγια και κρητικά διαλεκτικά στοιχεία. Στα ποιήματα της περιόδου επικρατούν οι ομοιοκατάληκτοι στίχοι, οι οποίοι από τα τέλη του 15ου αιώνα εξελίσσονται σε ζευγαρωτούς ομοιοκατάληκτους, ενώ σπάνια απαντώνται οι οκτασύλλαβοι.¹⁷⁶ Αρκετά από τα σωζόμενα ποιητικά έργα της περιόδου παραμένουν ανώνυμα, ενώ σε άλλα οι συγγραφείς τους είναι γνωστοί, ορισμένοι μάλιστα αποτελούν εξέχοντα μέλη της κρητικής κοινωνίας, για τα οποία έχουν εντοπιστεί επαρκείς βιογραφικές πληροφορίες στα βενετικά αρχεία.

Στέφανος Σαχλίκης

Από τους πρώτους γνωστούς ποιητές της πρώιμης φάσης είναι ο Στέφανος Σαχλίκης (1330-1390/1403), ο οποίος προερχόταν από ελληνική οικογένεια της Κρήτης, αρχικά ορθόδοξη, η οποία ενδεχομένως μεταστράφηκε στον καθολικισμό, και γεννήθηκε στον Χάνδακα ή Κάστρο.¹⁷⁷ Ο πατέρας του μαρτυρείται ως μέλος της κρητικής Συγκλήτου, κάτοχος ενός μεγάλου φέουδου, με κύρια ενασχόλησή του την ενοικίαση γης. Μετά το θάνατο του πατέρα και της αδελφής του, κατά την περίοδο του Μαύρου Θανάτου (1348), ο ποιητής έγινε ο μοναδικός κληρονόμος της οικογενειακής περιουσίας, την οποία κατά κύριο λόγο σπατάλησε σε τυχερά παιχνίδια και σε γυναίκες ελαφρών ηθών. Η άσωτη ζωή του τον οδήγησε στη φυλακή (1370). Μετά την αποφυλάκισή του αρχικά μετέβη στην ύπαιθρο, όπου έζησε από τα έσοδα που του απέφερε το μοναδικό φέουδο που είχε απομείνει στην κατοχή του, στο χωριό Πενταμόδι,¹⁷⁸ και ακολούθως επέστρεψε στον Χάνδακα, όπου διορίστηκε δικηγόρος από το δούκα της Κρήτης. Στα

¹⁷⁴ «Η φυλλάδα του Γαϊδάρου», έργο με ομοιοκατάληκτη διασκευή του βυζαντινού «Συναξαρίου του τιμημένου γαϊδάρου», και το έργο «Ο κάτης και οι ποντικοί».

¹⁷⁵ Στα έργα του Στέφανου Σαχλίκη (βλ. παρακάτω).

¹⁷⁶ Μ. Ι. Μανούσακας, *Η Κρητική Λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 1965, σ. 13.

¹⁷⁷ Στ. Αλεξίου, *Κρητική Ανθολογία: (ιε'-ιζ' αιώνας)/ εισαγωγή, ανθολόγηση και σημειώματα Στυλιανού Αλεξίου*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1969, σ. 28.

¹⁷⁸ Α. Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 61.

ποιήματα του Σαχλίκη κυριαρχούν η γλώσσα της εποχής, η ομοιοκαταληξία, οι ιταλικές επιρροές και κυρίως η «frotolla»,¹⁷⁹ αλλά και τα αυτοβιογραφικά στοιχεία.¹⁸⁰

Τα δημοφιλέστερα ποιήματα του Σαχλίκη ήταν διδακτικού-σατιρικού περιεχομένου και γράφτηκαν κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του στη φυλακή. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν: «Καταλόγιν της Πόθας Τζουστουνιάς», ένα ποίημα 97 ανομοιοκατάληκτων στίχων, το οποίο γράφτηκε αφότου η σύντροφός του στις ακολασίες, η Κουταγιώταινα, τον κατήγγειλε στις Αρχές, ενδεχομένως για βιασμό. Στο έργο αποτυπώνεται με σατιρικό τρόπο ο έκλυτος βίος της ηρωίδας, η οποία καυχιέται για τις ερωτικές ικανότητες και τις επιτυχίες της σε πέντε «ρουφιάνες» φίλες της.¹⁸¹ «Οι αρχιμαυλίστρες», μια σατιρική περιγραφή των γυναικών του Κάστρου που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους για την εκπόρνευση άλλων γυναικών· «Η Βουλή των πολιτικών», μια φανταστική ιστορία συνέλευσης γυναικών που αποφασίζουν να οργανωθούν συντεχνιακά, με επικεφαλής μια πριόρα. Η «Αφήγησις παράξενος», μια αυτοβιογραφική ιστορία που εστίαζε στην περίοδο της φυλάκισής του, και οι «Ερμηνείες», ποίημα που σκοπό είχε να αποτρέψει έναν νεαρό συγγενή του από κακές συνήθειες, όπως τα ξενύχτια, τα ζάρια και οι γυναίκες.¹⁸² Τα έργα του Σαχλίκη δεν παρέχουν στοιχεία για την πολιτική κατάσταση της βενετοκρατούμενης Κρήτης, ωστόσο σε αυτά απεικονίζονται ενδιαφέρουσες πτυχές της καθημερινής ζωής, και μάλιστα της γυναικείας παρουσίας στο νησί τον 14ο αιώνα.¹⁸³

¹⁷⁹ **Frottola**: ποιητική μορφή της ιταλικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας η οποία έχει χιουμοριστικό, σατιρικό και κωμικό περιεχόμενο.

¹⁸⁰ A. Van Gemert, «Λογοτεχνία», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 383.

¹⁸¹ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 62.

¹⁸² Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 10-11.

¹⁸³ A. Van Gemert «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η Εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.

Λεονάρδος (Λινάρδος) Ντελλαπόρτας (1330-1419)

Στην πρώιμη περίοδο ανήκει και ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας, ο οποίος γεννήθηκε επίσης στον Χάνδακα, το 1330. Ο Λινάρδος προερχόταν από οικογένεια εμπόρων, οι οποίοι διέθεταν περιουσία που εκμίσθωναν στις Γούρνες και σε άλλα χωριά της Κρήτης. Ανήκε στην τάξη των αστών, έλαβε καλή μόρφωση, γνώριζε την ελληνική, τη λατινική, καθώς και άλλες γλώσσες. Ο ποιητής ταξίδεψε στη Βενετία (1351), όπου κυβέρνησε πολεμική γαλέρα και πολέμησε για λογαριασμό της στην ιταλική χερσόνησο.¹⁸⁴ Όταν επέστρεψε στην Κρήτη συνέχισε να υπηρετεί τη Γαλινοτάτη Δημοκρατία με πολλούς τρόπους, κυρίως με τη συμμετοχή του σε διπλωματικές αποστολές. Το 1389 διορίστηκε δικηγόρος στο Κάστρο, μια θέση που κατείχε μέχρι το 1403, οπότε φυλακίστηκε ύστερα από την καταγγελία μιας γυναίκας, ότι ο ποιητής αρνιόταν να αναγνωρίσει το παιδί της, του οποίου, κατά τον ισχυρισμό της, ήταν ο πατέρας.¹⁸⁵ Από το 1411 έως το τέλος της ζωής του, περίπου στις 12 Ιουνίου του 1420, ο ποιητής διεύθυνε το νοσοκομείο του Αγίου Λαζάρου που βρισκόταν στο Κάστρο και είχε ως κύρια αποστολή του την απομόνωση και την περίθαλψη όσων έπασχαν από την ασθένεια της λέπρας.¹⁸⁶

Κατά τη διάρκεια της έκτισης της τριμήνης ποινής του στη φυλακή, ο ποιητής ακολουθώντας τη βυζαντινή δημόδη παράδοση, έγραψε τα ακόλουθα τέσσερα ποιήματα θρησκευτικού περιεχομένου σε ανομοιοκατάληκτο στίχο: «Ερωτήματα και αποκρίσεις Ξένου και Αληθείας» (3.166 στίχοι), «Λόγος περί ανταποδόσεως Υπομνηστικός» (168 στίχοι), «Στίχοι θρηνητικοί εις τον Επιτάφιον θρήνον» (795 στίχοι) και «Λόγοι Παρακλητικοί προς τον Χριστόν και την Θεοτόκον» (92 στίχοι).

¹⁸⁴ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι». σ. 67-68.

¹⁸⁵ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 10-12.

¹⁸⁶ Αναστασία Παπαδία- Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1996, σ. 137, 142.

Στην ποίηση του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα εντοπίζονται αρκετές ομοιότητες με εκείνη του Στέφανου Σαχλίκη. Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, ο λόγος που ώθησε τους δυο άντρες να ασχοληθούν με τη λογοτεχνία και το περιεχόμενο των έργων τους εμφανίζουν συνάφειες. Σημειώνεται ωστόσο ότι ο τόνος στον οποίο γράφει ο Σαχλίκης είναι πιο επιθετικός, εν αντιθέσει με αυτόν του Ντελλαπόρτα, ο οποίος είναι διδακτικός.¹⁸⁷

Μαρίνος Φαλιέρος (1395-1474)

Ο ποιητής προερχόταν από οικογένεια βενετών ευγενών, οι οποίοι έφτασαν στο νησί με το πρώτο κύμα του αποικισμού (1211), συμμετείχε στο συμβούλιο των ευγενών-φεουδαρχών του Χάνδακα και ως προς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις τασσόταν υπέρ της ένωσης των δυο Εκκλησιών. Ο Φαλιέρος αποτελούσε έναν από τους σπουδαιότερους φεουδάρχες της εποχής του καθώς διέθετε φέουδα στην κεντρική και ανατολική Κρήτη (Άγιες Παρασκευές, Πεζιά, Άη-Βασίλης, Μαλεβίζι).¹⁸⁸ Στις κύριες ενασχολήσεις του συμπεριλαμβάνονταν οι αμπελοκαλλιέργειες και η παραγωγή κρασιού.

Τα ποιήματά του γράφτηκαν ανάμεσα στο 1418 και το 1430 και χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: τα ερωτικά («Ερωτικόν Ενύπνιον» και «Ιστορία και Όνειρο»), τα οποία βασίζονται στο ιταλικό μοτίβο *contrasto*, δηλαδή στη διαλογική μορφή, και στα οποία αναπαρίσταται ο διάλογος δύο εραστών· τα παραινετικά («Ρίμα παρηγορητική», 302 στίχοι, «Λόγοι διδακτικοί», 326 στίχοι)· και τα θρησκευτικά («Θρήνος εις τα Πάθη και την Σταύρωση του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού», 404 στίχοι).¹⁸⁹

Μπεργαδής

Ο ποιητής προερχόταν πιθανώς από την εξελληνισμένη οικογένεια βενετών ευγενών του Ρεθύμνου των Bragadin, μέλη της οποίας μετείχαν στον 14ο αιώνα στην

¹⁸⁷ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 69-70.

¹⁸⁸ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 17.

¹⁸⁹ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ.70, 73.

κρητική Σύγκλητο και κατείχαν μεγάλα φέουδα.¹⁹⁰ Το μοναδικό έργο του, ο «Απόκοπος», γραμμένο σε 558 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ανήκει στο είδος της ονειρογραφίας κι έχει ως θέμα του μια φανταστική κατάβαση στον Κάτω Κόσμο.¹⁹¹ Ο Μπεργαδής αναφέρεται στην παροδικότητα της ζωής, ενώ στο έργο του απουσιάζουν τα θεολογικά στοιχεία. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι πυκνή, υποβλητική και πλούσια σε λυρισμό.

Το έργο τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1519 στη Βενετία, ενώ έκτοτε πραγματοποιήθηκαν πολλές εκδόσεις του, που συντέλεσαν στο να καταστεί δημοφιλές στον ελληνικό χώρο τόσο υπό τη βενετική όσο και υπό την οθωμανική κυριαρχία.¹⁹² Επιδράσεις του «Απόκοπου» εντοπίζονται σε μεταγενέστερα έργα, όπως σε αυτό του Ιωάννη Πικατόρου ή στο Ποίημα του Τζαμπλάκου.¹⁹³

Ιωάννης Πικατόρος

Ο ποιητής προερχόταν είτε από οικογένεια αστών του Ρεθύμνου είτε από την ευγενικής καταγωγής οικογένεια των Picatori, μέλη της οποίας είχαν στην κατοχή τους φέουδα στην περιοχή του Αμαρίου.¹⁹⁴ Γύρω στο 1500 έγραψε σε 564 ομοιοκατάληκτους πολιτικούς στίχους τη «Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην», στην οποία περιγράφεται η κατάβαση του ποιητή στον Κάτω Κόσμο, όπου συζητά με τον Χάρο για ζητήματα ζωής και θανάτου.¹⁹⁵ Η «Ρίμα», παρότι έχει επιρροές από τον «Απόκοπο», απέχει σε μεγάλο βαθμό από τις χάρες και τις αρετές του έργου του Μπεργαδή.

Άλλα ποιήματα της πρώιμης περιόδου με παρόμοιο περιεχόμενο, στα οποία εκφράζεται το βαθύ μεταφυσικό πένθος και το απαισιόδοξο όραμα του θανάτου, είναι η

¹⁹⁰ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 12.

¹⁹¹ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 75.

¹⁹² Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 239.

¹⁹³ Φ. Κ. Μπουμπουλιδής, *Κρητική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, 1955, σ. 9.

¹⁹⁴ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 80.

¹⁹⁵ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία και Εποχή*, σ. 16.

«Ομιλία του νεκρού βασιλιά», η «Ρίμα περί του Θανάτου» και η «Παλαιά και Νέα Διαθήκη».¹⁹⁶

Μανώλης Σκλάβος

Στις αρχές του 16ου αιώνα, ένας άλλος ποιητής της περιόδου, ο Μανώλης Σκλάβος, εμπνευσμένος από τις λόγιες βυζαντινές πηγές, συνέγραψε σε 285 δίστιχους ομοιοκατάληκτους στίχους το ποίημα «Συμφορά της Κρήτης», στο οποίο περιγράφει το σεισμό που έπληξε και ερήμωσε τον Χάνδακα, στις 29 Μαΐου του 1508, επιρρίπτοντας ευθύνες στους αμαρτωλούς κατοίκους της περιοχής.¹⁹⁷

Θρησκευτική ποίηση και πεζογραφία της πρώιμης περιόδου

Την ίδια περίοδο έδρασαν ορισμένοι λόγιοι και ιερείς, οι οποίοι με τα θρησκευτικού περιεχομένου έργα τους κατέστησαν πιο προσιτά τα θρησκευτικά κείμενα στους λιγότερο μορφωμένους κατοίκους του νησιού.¹⁹⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Γεώργιος Χούμνος, ο οποίος, μεταξύ του 1464 και 1500, εργάστηκε ως συμβολαιογράφος στον Χάνδακα και μετέφερε σε 2.832 ομοιοκατάληκτους στίχους τα βιβλία της Γένεσης και της Εξόδου, με τίτλο «Η Κοσμογέννησις», μέρη της οποίας είχαν παλαιότερα συμπεριληφθεί σε βυζαντινό πεζό έργο, την «Ιστορία του Παλαιού».¹⁹⁹

Άλλος εκπρόσωπος του είδους ήταν ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός (1429-1500), επίσκοπος της Μεθώνης κατά το διάστημα 1492-1500, ο οποίος, εκτός των πολυάριθμων πραγματειών του για τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, έγραψε σε 182 ανομοιοκατάληκτους στίχους το «Θρήνο της Θεοτόκου», ένα ποίημα βασισμένο στα πάθη του Θεανθρώπου.²⁰⁰

¹⁹⁶ Μανούσακας, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 14-15.

¹⁹⁷ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 239.

¹⁹⁸ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 82.

¹⁹⁹ W. F. Bakker – A. Van Gemert, «Χρονολογικός πίνακας των έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Μαντατοφόρος* 22 (1986-1988), 82.

²⁰⁰ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 82-83.

Από την πλευρά του, ο Ανδρέας Σκλέντζας, ιερέας καθολικού δόγματος, συνέθεσε διάφορες προσευχές και ύμνους και επιπλέον, γύρω στο 1493,²⁰¹ μετέφρασε στην ελληνική γλώσσα το έργο του Θωμά Ακινάτη, «Δέησις εις την Αγίαν Κοινωνίαν».²⁰²

Στο μεταβατικό στάδιο προς την περίοδο της ακμής ανήκει, τέλος, το ποίημα «Μάλτας πολιορκία» του Ρεθύμνιου Αντώνιου Αχέλη (περίπου 1568). Το έργο είναι γραμμένο στη δημώδη κρητική, ανάμεικτη με τη λόγια γλώσσα της εποχής, και αποτελείται από 2.540 στίχους.²⁰³ Ο Αχέλης βασίστηκε στο ανάλογο ποίημα του Gentil de Vendosme, στο οποίο εξιστορείται η πολιορκία της Μάλτας από τους Οθωμανούς το 1565 και σκοπό είχε να προκαλέσει τη χαρά των Χριστιανών μέσα από την οθωμανική αποτυχία.²⁰⁴

Η περίοδος της ακμής: Η ποίηση και η γέννηση του Κρητικού Θεάτρου

Η Κρητική Λογοτεχνία στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα εισέρχεται στην περίοδο της ακμής, η οποία θα διαρκέσει έως την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς, το 1669.²⁰⁵ Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι πως η λογοτεχνική παραγωγή εμπνέεται πλέον από την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης και όχι από τη λογοτεχνία του Μεσαίωνα.²⁰⁶ Η άνθηση ευνοήθηκε από ποικίλους παράγοντες, πολιτικούς και κοινωνικοοικονομικούς.

Συντελεστής αυτής της μεγάλης άνθησης υπήρξε ο κόσμος των πόλεων. Οι κάτοικοι των αστικών κέντρων, και μάλιστα οι ευγενείς-φεουδάρχες και οι πολίτες/αστοί (cittadini), εκτός από την αγροτική εκμετάλλευση, επιδίδονταν σε κερδοφόρες αστικές

²⁰¹ Bakker – Van Gemert, «Χρονολογικός πίνακας», σ. 82.

²⁰² Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 239-240.

²⁰³ Γ. Μαυρομάτης, «Η Λογοτεχνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 657.

²⁰⁴ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από το 1453 ως το 1961*, Αθήνα, Εκδόσεις Επικαιρότητα, 1983, σ. 65.

²⁰⁵ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 28.

²⁰⁶ Μανούσακας, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 27.

δραστηριότητες, εμπορικές και ναυτιλιακές, ενώ διατηρούσαν στενούς δεσμούς, οικονομικούς και πνευματικούς-πολιτιστικούς με τη Δύση, κυρίως την Ιταλία, και έρχονταν σε επαφή με την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης και άλλα πνευματικά ρεύματα.²⁰⁷ Στο κλίμα αυτό καθώς και στο πλαίσιο των αναπτυγμένων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και της φιλολογικής δραστηριότητας των Ακαδημιών στην Κρήτη, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στο νησί εμφανίζεται μια δυναμική λογοτεχνική παραγωγή, κυρίως ποιητική, που συνδύαζε τη βυζαντινή και δημόδη παράδοση με στοιχεία της σύγχρονης δυτικής λογοτεχνίας. Μεγάλη καινοτομία της εποχής υπήρξε η επανεμφάνιση του Θεάτρου μετά από αιώνες απουσίας, μέσω μιας μακράς κυκλικής διαδρομής, από την Αρχαία Ελλάδα στη Δύση και από την Ιταλία, και μάλιστα τη Βενετία, και πάλι στον ελληνικό χώρο.

Το σημαντικότερο από τα ποιητικά δημιουργήματα της όψιμης περιόδου της Κρητικής Λογοτεχνίας είναι ο «Ερωτόκριτος» του Βιτσέντσου Κορνάρου (αρχές 17ου αιώνα, κατά την επικρατέστερη άποψη, ή μέσα του ίδιου αιώνα, κατά άλλη άποψη), έμμετρο ερωτικό μυθιστόρημα 10.000 ομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων στίχων. Ο «Ερωτόκριτος» έχει ως πρότυπο το μυθιστόρημα «Paris et Vienne» του Pierre de la Cypède (15ος αιώνας), και μάλιστα ιταλικές μεταφράσεις του. Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1713 στη Βενετία από τον Αντώνιο Βόρτολι και έκτοτε το έργο επανεκδόθηκε αρκετές φορές.²⁰⁸

Στους τελευταίους στίχους του έργου, ως δημιουργός του «Ερωτόκριτου», που γεννήθηκε στη Σητεία και παντρεύτηκε στο Κάστρο της Κρήτης, αναφέρεται ο Βιτσέντσος Κορνάρος. Άλλες τεκμηριωμένες πληροφορίες για το πρόσωπό του δεν υπάρχουν, αλλά, σύμφωνα με την επικρατέστερη σήμερα άποψη, ο ποιητής ταυτίζεται με τον Βιτσέντσο Κορνάρο του Ιακώβου, μέλος της μεγάλης οικογένειας βενετών ευγενών της Κρήτης και καθολικό, ο οποίος είχε γεννηθεί το 1553 στη Σητεία της Κρήτης, όπου

²⁰⁷ Δετοράκης, *Ιστορία Κρήτης*, σ. 240-241.

²⁰⁸ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β', Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι, Αθήνα 1981, σ. 329-395.

πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του και ξεκίνησε τα πρώτα του λογοτεχνικά βήματα,²⁰⁹ ενώ αργότερα μετακινήθηκε στον Χάνδακα, όπου διέμεινε έως το 1613, έτος θανάτου του.²¹⁰ Ο Βιτσέντσο υπήρξε ενεργό μέλος της «Ακαδημίας των Stravaganti» του Χάνδακα, την οποία είχε ιδρύσει και της οποίας διατέλεσε πρόεδρος ο αδελφός του Ανδρέας,²¹¹ ευγενής-φεουδάρχης, ιστορικός και συγγραφέας μιας ανέκδοτης «Ιστορίας της Κρήτης».²¹²

Για τους δυο αδελφούς η Ακαδημία υπήρξε εστία διεύρυνσης του πνεύματος και λογοτεχνικής συγγραφής, όπως φαίνεται από τα διάφορα χειρόγραφα ποιήματά τους στην ιταλική γλώσσα, που έχουν σωθεί στη Βενετία και τη Φλωρεντία.²¹³

Η αγάπη τους για τα γράμματα και η ιδιαίτερη σχέση που είχε αναπτυχθεί μεταξύ τους, λόγω και των κοινών τους ενδιαφερόντων, έχει αποτυπωθεί στη διαθήκη του Ανδρέα, ο οποίος μετά το θάνατό του, το 1611, κληροδότησε στον Βιτσέντσο τριάντα βιβλία της βιβλιοθήκης του. Σημειώνεται πάντως ότι άλλοι μελετητές, όπως ο Σπύρος Ευαγγελάτος, δεν αποδέχονται την ανωτέρω ταύτιση και θεωρούν ότι ο ποιητής του «Ερωτόκριτου» πρέπει να ήταν ελληνορθόδοξος και να συνέθεσε το έργο του περίπου στα μέσα του 17ου αιώνα.²¹⁴

Στην ίδια περίοδο ανήκει, μεταξύ άλλων, και η «Βοσκοπούλα», ποιμενικό ειδύλλιο, αγνώστου ποιητή, γραμμένο σε ενδεκασύλλαβο στίχο. Το έργο, στο κλίμα της αρκαδικής ποίησης, τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1627 από τον

²⁰⁹ Μαυρομάτης, «Λογοτεχνία», σ. 663.

²¹⁰ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 37-39.

²¹¹ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο. Μελέτες*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1998, σ. 45-47.

²¹² Ιστορία της Κρήτης: πραγματεύεται την ιστορία της Κρήτης από την αρχαιότητα έως τις αρχές του 17ου αιώνα σε 16 βιβλία, χωρισμένα σε δυο μέρη.

²¹³ Στ. Κακλαμάνης, «Η Istorìa Candiana του Ανδρέα Κορνάρου», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη.*, Ι. Βάσσης – Στ. Κακλαμάνης – Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 116.

²¹⁴ Σπ. Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο.*, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1985, σ. 100-106.

Αποκορωνίτη Νικόλαο Δρυμητινό και έκτοτε γνώρισε πολλές εκδόσεις, έγινε αγαπητό λαϊκό ανάγνωσμα και αναφορές του γίνονται ακόμη και από τον Διονύσιο Σολωμό.²¹⁵

Όπως προαναφέρθηκε, σημαντική θέση στην ποιητική δημιουργία της ώριμης φάσης της Κρητικής Λογοτεχνίας έχουν τα θεατρικά κείμενα, σε έμμετρο λόγο.

Πρώιμα θεατρικά στοιχεία εντοπίζονται στην ποίηση του Μαρίνου Φαλιέρου (1397-1474), και συγκεκριμένα στο αυτοβιογραφικό ερωτικό έργο του «Ιστορία και Όνειρο», όπως και στο θρησκευτικό ποίημά του «Θρήνος εις τα Πάθη και την Σταύρωσιν του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού». Πηγή έμπνευσης του Φαλιέρου για τη συγγραφή των παραπάνω έργων αποτέλεσε η δυτική, ιταλική λογοτεχνία του Leonardo Giustinian και μια διασκευή του «De-cura rei familiaris» του ψευδο-Βερνάρδου.²¹⁶

Εκτός από την ποίηση του Φαλιέρου, ένας άλλος παράγοντας που έδωσε ώθηση στη συγγραφή θεατρικών έργων ήταν οι επισκέψεις ηθοποιών και κωμωδιογράφων που κατάγονταν από τις περιοχές της Πάντοβας και της Φερράρας, όπως ο Antonio Molino²¹⁷ και ο Andrea Calmo, στην Κρήτη την εποχή της λογοτεχνικής άνθησης.²¹⁸ Υπό τις συνθήκες αυτές καλλιεργήθηκαν τέσσερα θεατρικά είδη, η τραγωδία, η κωμωδία, το ποιμενικό και το θρησκευτικό δράμα, με τα οποία ενισχύθηκε η ανάδειξη του κρητικού ιδιώματος σε γλώσσα λογοτεχνική.²¹⁹ Τα έργα επηρεάστηκαν από τα ρεύματα του μανιερισμού²²⁰ και του μπαρόκ.²²¹ Επίσης μετουσιώνουν και στο περιεχόμενο και στη

²¹⁵ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 40-41.

²¹⁶ Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ. 72-73.

²¹⁷ Για τη δράση του Antonio Molino στην Κρήτη βλ. αναλυτικά, Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, «Ο Antonio Molino, το greghesco και η ελληνοβενετική προσέγγιση (16ος αιώνας)», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2014, σ. 105-118.

²¹⁸ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 29.

²¹⁹ Μανούσακας, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 27.

²²⁰ Το **Μπαρόκ**, «**baroque**» ακολουθεί τον Μανιερισμό (1600-1750) και την Αναγέννηση και διαμορφώνει ένα συγκεκριμένο καλλιτεχνικό τρόπο έκφρασης, περισσότερο συναισθηματικό και δραματικό. Γεννήθηκε στην Ιταλία και γρήγορα εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη. Συναντάται στην αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη ζωγραφική, τη μουσική και τη λογοτεχνία.

μορφή όλα τα είδη του ιταλικού θεάτρου, χωρίς όμως να αποτελούν μια στεία μίμηση αυτών, αλλά μέσα από ιδιαίτερες, προσωπικές και συχνά υψηλής ποιότητας προσεγγίσεις.²²²

Ορισμένα από τα έργα του Κρητικού Θεάτρου είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα. Παραδειγματικά, είναι γνωστό ότι το 1574 οι Αναμορφωτές του Πανεπιστημίου της Πάντοβας έδωσαν άδεια για να τυπωθεί μια τραγωδία, η οποία εικάζεται ότι είχε γραφτεί στην ιταλική γλώσσα, αλλά δυστυχώς δεν σώζεται. Η τραγωδία ανήκει στον Ιωάννη Κασσιμάτη, έναν κρητικό ποιητή που γαλουχήθηκε στην αυλή της Φερράρας και μαθήτευσε στο πλευρό του ιταλού θεατρικού συγγραφέα Giambattista Giraldi.²²³ Ωστόσο τα περισσότερα σωζόμενα έργα έχουν ως γλωσσικό όργανο την ελληνική γλώσσα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα ακόλουθα έργα (εξαιρούνται οι μεταφράσεις), αναλυτική παρουσίαση των οποίων θα γίνει στη συνέχεια:

Τραγωδίες: «Ερωφίλη» του Γεωργίου Χορτάτση, «Βασιλεύς Ροδολίνος» του Ιωάννη-Ανδρέα Τρώιλου, «Ζήνων», ανωνύμου.

Κωμωδίες: «Κατσούρμπος» του Γεωργίου Χορτάτση, «Στάθης», ανωνύμου, «Φορτουνάτος» του Μάρκου-Αντώνιου Φώσκολου.

Ποιμενικό δράμα: «Πανώρια» του Γεωργίου Χορτάτση.

Θρησκευτικό δράμα: «Η Θυσία του Αβραάμ», ανωνύμου.

²²¹ **Μανιερισμός - manierismo**: καλλιτεχνικό ρεύμα, το οποίο αναπτύχθηκε κατά την τελευταία περίοδο της Αναγέννησης, μεταξύ 1520-1600. Ο Μανιερισμός είχε ως καταγωγή την Ιταλία, με κέντρα τη Ρώμη και τη Φλωρεντία και αποτέλεσε κατά κάποιο τρόπο μία αντίδραση στην αισθητική της ώριμης Αναγέννησης, σηματοδοτώντας παράλληλα τη μετάβαση στη μπαρόκ εποχή. Ο όρος «μανιερισμός» προέρχεται από το λατινικό «*manierus*», το οποίο σημαίνει «τρόπος».

²²² A. Mirambel, «Το πρόβλημα του κρητικού ιδιωματούχου στοιχείου στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 159-165.

²²³ Μ. Πασχάλης, «Μυθοπλασία και ιστορία στην ποίηση του Ιωάννη Κασσιμάτη (περ. 1527-1571)», ...*Ως Αθύρματα Παιδας. Eine Festschrift für Hans Eideneier, U. Moening* (επιμ.), Freie Universität Berlin, 2016, σ. 217-226.

Οι συγγραφείς των έργων του Κρητικού Θεάτρου

Όπως εμφανίζεται από τα παραπάνω, από τους συγγραφείς των οκτώ σωζόμενων ελληνικών έργων του Κρητικού Θεάτρου γνωστοί είναι τρεις, ο Γεώργιος Χορτάτσης με τρία έργα («Ερωφίλη», «Κατσούρμπος», «Πανώρια»),²²⁴ ο Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος με ένα έργο («Βασιλεύς Ροδολίνος») και ο Μάρκος-Αντώνιος Φώσκολος με ένα έργο («Φορτουνάτος»). Οι συγγραφείς των υπόλοιπων τριών έργων παραμένουν άγνωστοι, ωστόσο για την ταυτότητά τους έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο βάσιμες. Συγκεκριμένα, στον Γεώργιο Χορτάτση έχει αποδοθεί ο «Στάθης», στον Βιτσέντσο Κορνάρο «Η Θυσία του Αβραάμ» και στον Φραγκιά Καλομάτη ο «Ζήνων».

Πρώτος και μεγαλύτερος ποιητής του Κρητικού Θεάτρου είναι ο Γεώργιος ή Τζώρτζης Χορτάτσης, ο οποίος εικάζεται ότι γεννήθηκε γύρω στα 1545. Έως τώρα η έρευνα δεν έχει κατορθώσει να ταυτίσει με βεβαιότητα τον ποιητή με έναν από τους πολλούς ομώνυμους Κρητικούς, που έχουν εντοπιστεί στα βενετικά αρχεία. Πιθανώς ήταν γόνος της παλιάς αρχοντικής οικογένειας των Χορτάτσηδων του Ρεθύμνου.²²⁵ Σύμφωνα με παλαιότερη άποψη ο ποιητής διετέλεσε γραμματέας του Ματθαίου Καλλέργη,²²⁶ από το 1570 έως το 1572. Επίσης σύμφωνα με υποθέσεις, πριν το 1580 ο ποιητής φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Φερράρας, όπου μύηθηκε στο χώρο της ιταλικής θεατρικής λογοτεχνίας, ταξίδεψε στη Βενετία, ενώ αποτέλεσε και μέλος της Ακαδημίας των *Vivi*.²²⁷ Τα παραπάνω στοιχεία, πάντως, δεν έχουν επιβεβαιωθεί από την έρευνα.

²²⁴ Για τα έργα του Γεωργίου Χορτάτση και τις γλωσσικές τους ομοιότητες βλ., Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, «Ο πιστικός Βοσκός και τα έργα του Χορτάτση», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 80-97.

²²⁵ Σπ. Α. Ευαγγελάτος, «Γεώργιος Ιωάννης Χορτάτσης (ci. 1545-1610)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 214-215.

²²⁶ Ματθαίος Καλλέργης: μέλος της μεγάλης ελληνορθόδοξης οικογένειας βενετών ευγενών της Κρήτης, κληρονόμου και κατόχου της πλουσιότερης σε έργα της ιταλικής, ελληνικής, λατινικής γραμματείας βιβλιοθήκης, η οποία ανήκε στον αδελφό του, λόγιο και ιστοριογράφο, Αντώνιο Καλλέργη (1521-1555).

²²⁷ Van Gemert, «Λογοτεχνία, σ. 392-393.

Από την άλλη, μέσα από τα ίδια του τα έργα πιστοποιείται ότι ο Χορτάτσος συναναστρεφόταν σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του και, επομένως, και ο ίδιος πρέπει να κατείχε μια καλή κοινωνική θέση και κοινωνική αποδοχή.

Επιπλέον, τεκμηριωμένη είναι η πατρότητα των τριών έργων του, χάρη στο ποιητικό κείμενο «Φιλονικία Χάνδακος και Ρεθέμνου», γραμμένο μαζί με τον «Κρητικό Πόλεμο» από τον Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλή (1681). Συγκεκριμένα, σε απόσπασμα του ανωτέρω κειμένου, εγκωμιάζεται ο Ρεθύμιος συγγραφέας ως εξής:²²⁸ «Γεώργιον Χορτάκιον εκράζαν τ' όνομά του κι οι στίχοι φημίζονται και τα ποιήματά του, κι έκαμε την πανώριαν του με ζαχαρένια χείλη μαζί με τον Κατζάραπον την άξιαν Ερωφίλη».²²⁹

Για τους υπόλοιπους ποιητές του Κρητικού Θεάτρου, τόσο τους δυο γνωστούς Ιωάννη-Ανδρέα Τρώιλο και Μάρκο-Αντώνιο Φώσκολο, όσο και για τους δυο ενδεχόμενους, Βιτσέντσο Κορνάρο και Φραγκιά Καλομάτη, βιογραφικές αναφορές θα γίνουν παρακάτω, στις ειδικές ενότητες του κάθε έργου που έκαστος εξ αυτών συνέγραψε. Προκαταβολικά σημειώνεται, πάντως, ότι όλοι ήταν είτε ευγενείς-φρουδάρχες ή *cittadini*, βενετικής ή ελληνικής καταγωγής, Καθολικοί ή Ορθόδοξοι, κατείχαν αξιώματα ή υπαλληλικές θέσεις, διέθεταν τη μόρφωση και, γενικά, ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της αναπτυγμένης ελληνοβενετικής αστικής κοινωνίας της Κρήτης των δυο τελευταίων αιώνων της βενετοκρατίας.

²²⁸ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 32.

²²⁹ Α. Σολομός, *Το Κρητικό Θέατρο. Από τη Φιλολογία στη Σκηνή*. Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1973, σ. 22.

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου

Η τραγωδία

Χρονολογικά, το πρώτο έργο του Κρητικού Θεάτρου είναι μια τραγωδία, η «Fedra», γραμμένη στην ιταλική γλώσσα. Το έργο ανήκει στον Φραντσέσκο Μπότσα, ο οποίος φοίτησε στη Σχολή Νομικής του Πανεπιστημίου της Πάντοβας. Η τραγωδία που έχει γραφτεί σε ιαμβικό ενδεκασύλλαβο στίχο κι ακολουθεί τις συμβάσεις της κλασικίζουσας δραματουργίας, αναφέρεται στο μύθο της Φαίδρας και του Ιππόλυτου και τυπώθηκε το 1578.²³⁰

Ακολουθούν οι τρεις γραμμένες στην ελληνική γλώσσα τραγωδίες, «Ερωφίλη», «Βασιλεύς Ροδολίνος», «Ζήνων».²³¹

«Ερωφίλη» του Γεωργίου Χορτάτση

Η «Ερωφίλη» αποτελεί το τελειότερο δράμα του Κρητικού Θεάτρου, με κύρια χαρακτηριστικά την ώριμη γλώσσα, το πλούσιο λεξιλόγιο, τη μαεστρία του στίχου και τη θεατρική δομή.²³² Η ολοκλήρωση της συγγραφής της τραγωδίας, η οποία ακολουθεί πιστά τους κανόνες των ιταλικών τραγωδιών της περιόδου, χρονολογείται γύρω στο 1600.²³³

Ο ποιητής της Γεώργιος Χορτάτσης εμπνεύστηκε την «Ερωφίλη» από δυο ιταλικές τραγωδίες, την «Obrecche» του G. B. Giraldi (1547) και το «Il Re Torrismondo» του T. Tasso (1587), καθώς και από το λατινικό έργο του Σενέκα, «Φαίδρα».²³⁴ Παρά τις

²³⁰ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 30-31.

²³¹ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 30, 75, 101.

²³² Στ. Αλεξίου – Μάρθα Αποσκήτη (επιμ.), *Ερωφίλη. Τραγωδία του Γεωργίου Χορτάτση*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1988, σ. 34.

²³³ Μ. Ι. Μανούσακας, «Άγνωστη πηγή της “Ερωφίλης” του Χορτάτση: Η τραγωδία “Il Torrismondo” του Tasso», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 73-83.

²³⁴ Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1978, σ. 94.

ομοιότητες με τα πρότυπά της, η «Ερωφίλη» ξεχωρίζει για την πλούσια γλώσσα, την άψογη στιχουργία, το κομψό ύφος και τον περίτεχνο λυρισμό της.²³⁵

Το έργο σώζεται σε τρία χειρόγραφα, εκ των οποίων τα δυο είναι κρητικά, γραμμένα με ιταλικούς χαρακτήρες, και το ένα είναι επτανησιακό, με ελληνικούς χαρακτήρες.²³⁶ Το πρώτο από αυτά τα χειρόγραφα βρίσκεται σήμερα στο Πανεπιστήμιο του Birmingham και αποτελεί έργο του βενετοκρητικού φεουδάρχη Μάρκου-Αντώνιου Φώσκολου (1597-1662), συγγραφέα της κωμωδίας «Φουρτουνάτος», στον Χάνδακα, μεταξύ του 1655 και του 1662. Για την πρώτη έκδοση της «Ερωφίλης», το 1637, υπεύθυνος ήταν ο λόγιος ιερέας και βιβλιοφύλακας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, Αλοΐσιος-Αμβρόσιος Γραδενίγος, ο οποίος προερχόταν από τα Χανιά.²³⁷ Έκτοτε ακολούθησαν πολλές εκδόσεις του έργου στη Βενετία και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.²³⁸

Στην τραγωδία αυτή κυριαρχούν τα ακραία αισθήματα του ασυγκράτητου έρωτα και του αχαλίνωτου μίσους, αλλά και της ανδρικής φιλίας, τα οποία ξεπερνούν τα όρια της λογικής και οδηγούν στο βίαιο θάνατο. Μεταξύ άλλων στιγματίζεται η στυγνή τυραννία, η οποία χαρακτηριζόταν από την κατάχρηση εξουσίας, την έλλειψη νόμων και τάξης και τον περιορισμό στην έκφραση των ανθρωπίνων συναισθημάτων και της ελευθερίας του έρωτα. Τις σκηνές φρίκης, που εκτυλίσσονται στην «Ερωφίλη» και αφήνουν μια πρωτόγνωρη γεύση, ο ποιητής τις άντλησε από διάφορα έργα της ευρωπαϊκής αναγεννησιακής λογοτεχνίας, τα οποία είχαν άμεσες αναφορές στο Μαρτύριο του Αγίου Μάρκου ή του Τίτου Ανδρόνικου και ήταν ευρέως γνωστά στους Κρητικούς.²³⁹

²³⁵ Φ. Κ. Μπουμπουλιδής, *Κρητικόν Θέατρον*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1990, σ. 10.

²³⁶ Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 142.

²³⁷ Στ. Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτση*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1993, σ. 54-57.

²³⁸ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 32.

²³⁹ Σολομός, *Το Κρητικό Θέατρο*, σ. 49-55.

Η υπόθεση του έργου έχει ως ακολούθως:

Στη Μέμφιδα της Αιγύπτου, κατά τα αρχαία χρόνια, βασιλιάς ήταν ο Φιλόγονος, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο, αφού φόνευσε τον νόμιμο βασιλιά και αδελφό του και παντρεύτηκε τη γυναίκα του, με την οποία απέκτησε μια κόρη, την Ερωφίλη. Η βασιλοπούλα ερωτεύεται έναν νέο αυλικό, τον Πανάρετο, και τον παντρεύεται χωρίς να λάβει την έγκριση του πατέρα της. Όταν ο βασιλιάς προξενεύει στην κόρη του ένα βασιλόπουλο εκείνη αρνείται κατηγορηματικά και αναγκάζεται να αποκαλύψει την αιτία της άρνησής της, ενώ σπεύδει αμέσως στον αγαπημένο της με τον οποίο θρηνούν για τη μοίρα τους. Ο Φιλόγονος, αποφασισμένος να ξεπλύνει τη ντροπή, σκοτώνει τον Πανάρετο και προσφέρει τα μέλη του ως γαμήλιο δώρο στην Ερωφίλη, η οποία, όταν συνειδητοποιεί τη φρικαλέα πράξη, βάζει τέλος στη ζωή της με ένα μαχαίρι. Το έργο τελειώνει με το χορό των γυναικών, που φτάνουν στο χώρο του εγκλήματος και φονεύουν τον υπαίτιο για τον άδικο θάνατο των δυο νέων βασιλιά.²⁴⁰

Στην εν λόγω τραγωδία υπάρχουν οκτώ πρόσωπα, έξι άνδρες και δυο γυναίκες, μεταξύ των οποίων κάποια έχουν ρεαλιστικά και κάποια φανταστικά χαρακτηριστικά. Στους ανδρικούς χαρακτήρες συμπεριλαμβάνονται ο Φιλόγονος (βασιλιάς της Αιγύπτου), ο Πανάρετος (ορφανός, προστατευόμενος του βασιλιά), ο Καρπόφορος (φίλος του Πανάρετου), ο Σύμβουλος του βασιλιά και ο Μαντατοφόρος. Οι γυναίκες του έργου είναι λιγότερες και περιορίζονται στην Ερωφίλη (βασιλοπούλα, κόρη του Φιλόγονου) και τη Νένα (η τροφός της), αλλά θέση έχει και ο χορός των γυναικών που τιμωρούν το βασιλιά. Αδιευκρίνιστη, λόγω των φανταστικών χαρακτηριστικών της, είναι η φύση της Ασκιάς, σκιάς του αδελφού του βασιλιά.²⁴¹

²⁴⁰ Αλεξίου – Αποσκήτη, *Ερωφίλη*, σ. 97-126.

²⁴¹ Ο.π., σ. 95.

«Βασιλεύς Ροδολίνος» του Ιωάννη-Ανδρέα Τρώιλου

Δεύτερη, χρονολογικά, τραγωδία του Κρητικού Θεάτρου είναι ο «Βασιλεύς Ροδολίνος».²⁴² Ο ποιητής του έργου Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος (1590/1600-1648) γεννήθηκε στο Ρέθυμνο και προερχόταν από οικογένεια αστών της πόλης.²⁴³ Πριν το 1645 κατείχε σημαντικά αξιώματα στη βενετική διοίκηση. Μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς, το 1646, εγκαταστάθηκε στη Βενετία, όπου έναν χρόνο αργότερα εξέδωσε τον «Βασιλέα Ροδολίνο», τραγωδία 3.232 στίχων.²⁴⁴ Πέθανε πιθανότατα στην πόλη αυτή το 1648. Ο Τρώιλος δεν έγραψε κάποιο άλλο λογοτεχνικό έργο, επειδή θεωρούσε πως η περιορισμένη του μόρφωση δεν του επέτρεπε να εμβαθύνει σε ζητήματα ζωής.

Η υπόθεση του έργου έχει ως εξής:

Ο Τρωσίλος, βασιλιάς της Περσίας, σε μια γιορτή ερωτεύεται την Αρετούσα, την κόρη του βασιλιά της Καρχηδόνας, και εκφράζει την επιθυμία να την παντρευτεί, αλλά ο πατέρας της αρνείται κατηγορηματικά την πρόταση λόγω της έχθρας που επικρατούσε μεταξύ τους. Έτσι, ο Τρωσίλος παρακαλεί τον αδελφικό του φίλο, Ροδολίνο, βασιλιά της Μέμφης, να ζητήσει αυτός σε γάμο τη νεαρή βασιλοπούλα, δήθεν για τον εαυτό του, κι έπειτα να του την παραδώσει. Ο Ροδολίνος δέχεται να βοηθήσει και, αφού παραλαμβάνει από τη χώρα της την Αρετούσα, ξεκινά μαζί της το ταξίδι της επιστροφής, στο οποίο όμως, κατά τη διάρκεια μιας καταιγίδας, αναπτύσσεται μεταξύ τους ερωτική σχέση. Όταν φτάνουν στην Αίγυπτο και πριν από την εκεί άφιξη του Τρωσίλου, προκειμένου να εκπληρωθεί η συμφωνία, ο Ροδολίνος αποκαλύπτει το σχέδιο που είχε οργανωθεί μεταξύ των δυο φίλων στην Αρετούσα, η οποία αρνείται να το αποδεχθεί και αυτοκτονεί. Ακολουθώντας, με ένα μαχαίρι βάζει τέλος στη ζωή του και ο Ροδολίνος, αφού πρώτα γράφει στο φίλο του ένα γράμμα, στο οποίο του εξηγεί τα γεγονότα. Ενώ στο παλάτι

²⁴² Μάρθα Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος. Τραγωδία του Ιωάννη Ανδρέα Τρώιλου (17ου αιώνα)*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1987.

²⁴³ W. Puchner, «Τραγωδία», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 181-182.

²⁴⁴ Κ. Ντόκος, «Νέαι ειδήσεις περί του Ιωάννου-Ανδρέα Τρώιλου εξ ανεκδότων βενετικών εγγράφων», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 274-282.

επικρατεί αναταραχή από το χαμό των δυο νέων, ο Τρωσίλος λαμβάνει το γράμμα του Ροδολίνου, συνειδητοποιεί την κατάσταση και αυτοκτονεί και αυτός, ενώ στο θάνατο ακολουθεί και η αδελφή του Ροδολίνου, η Ροδοδάφνη.²⁴⁵

Το παραπάνω κρητικό θεατρικό έργο εμφανίζει έξι γυναικείους χαρακτήρες, τον μεγαλύτερο αριθμό τους από όλες τις κρητικές τραγωδίες: την Αρετούσα (βασιλοπούλα της Καρχηδόνας), την Σωφρόνια (νένα της Αρετούσας), την Αννάζια (βασιλίτσα, μητέρα του Ροδολίνου και της Ροδοδάφνης), την Ροδοδάφνη (κόρη της Αννάζιας και αδελφής του Ροδολίνου) και τις Λευκίππη και Ελίσα, τις δυο υπηρέτριες της Αρετούσας. Πολυάριθμοι είναι επίσης και οι ανδρικοί χαρακτήρες: ο Ροδολίνος (βασιλιάς της Αιγύπτου), ο Ερμήνος (σύμβουλος του), ο Τρωσίλος (βασιλιάς της Περσίας), ο Σόφος (μαντατοφόρος του), ο Τσιμόσκος (μαντατοφόρος Αφρικανός), ο Φιλαλήθιος (δούλος του Ροδολίνου), οι Αλμέκ και Νορμούς (υπηρέτες του Τρωσίλου).²⁴⁶

Το έργο έχει ως πρότυπο το γνωστό έργο του Τ. Tasso «Il Re Torrismondo» (1587), το οποίο και ακολουθεί πιστά, εκτός από τη σκηνική οικονομία και την αλλαγή στα ονόματα των ηρώων.²⁴⁷ Η γλώσσα του είναι άλλοτε πλούσια κι εκφραστική, άλλοτε ψυχρή και δυσνόητη, ενώ δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην αφήγηση και στη δημιουργία ατμόσφαιρας, με αποτέλεσμα η τραγωδία να υστερεί σε δράση και ιντερμέδια.²⁴⁸ Πάντως, παρά την κριτική που του έχει ασκηθεί, μελετητές επισημαίνουν επίσης τις λυρικές - ποιητικές του αρετές.²⁴⁹

Στο έργο τονίζεται η ματαιότητα του πλούτου και της εξουσίας καθώς και η δεινή τύχη των γυναικών, οι οποίες καταστρέφονται λόγω της εγωιστικής συμπεριφοράς των ανδρών.²⁵⁰ Μάλιστα, ενώ στην τραγωδία κυριαρχούν συγκρούσεις έρωτα και φιλίας, σε

²⁴⁵ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 51-171.

²⁴⁶ Ο.π., σ. 53.

²⁴⁷ Μ.Ι. Μανούσακας, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1618-1639) για τον Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλο, τον ποιητή του Ροδολίνου», *Θησαυρίσματα* 2 (1963), 63-77.

²⁴⁸ Κ. Γ. Κασίνης, *Νεοελληνική Λογοτεχνία: Από τις αρχές έως την Επανάσταση. Συγχρονική Ανθολογία Κειμένων (Ποίηση - Πεζογραφία - Θέατρο - Διάλογος - Επιστολή)*, Αθήνα, Εκδόσεις Πορεία, 2006, σ. 389.

²⁴⁹ Puchner, «Τραγωδία», σ. 183.

²⁵⁰ Κασίνης, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, σ. 399-400.

καμία σκηνή της δεν παρουσιάζονται αντιμέτωπα τα άτομα που εμπλέκονται σε αυτές, εκτός από μια αρκετά σύντομη σκηνή, η οποία αφορά τους δυο εραστές. Αυτό δε που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση σε αναγνώστες και ερευνητές της περιόδου είναι ότι ακόμη και οι σημαντικότερες σκηνές του έργου, όπως ο θάνατος των πρωταγωνιστών (Ροδολίνου, Αρετούσας, Τρωσίλου, Ροδοδάφνης), παρουσιάζονται με αφηγηματικό τρόπο.

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, το κείμενο πιθανότατα δεν ενσαρκώθηκε ποτέ από ηθοποιούς, επειδή δεν ενδιέφερε το συγγραφέα να εντυπωσιάσει το κοινό. Σύμφωνα με τον ίδιο, το έργο «γράφηκε για παραλάφρωση του νου μου μόνο».²⁵¹

«Ζήνων»

Ο «Ζήνων», ανώνυμου συγγραφέα, είναι ιστορικό μπαρόκ δράμα, 2.195 στίχων.²⁵² Πραγματεύεται ένα βυζαντινό θέμα δανεισμένο από τους βυζαντινούς χρονογράφους, συγκεκριμένα τη βασιλεία και την πτώση του αυτοκράτορα Ζήωνα (474-491), και διαφέρει από τις άλλες δυο τραγωδίες του Κρητικού Θεάτρου και ως προς την υπόθεση, η οποία είναι ιστορική και όχι φανταστική, και ως προς τη δραματουργική του δομή.²⁵³

Σύμφωνα με μια υπόθεση, το έργο αποδίδεται στον Φραγκιά Καλομάτη, με καταγωγή από το Ρέθυμνο, ο οποίος πιθανότατα ήταν ο μηχανικός που φιλοτέχνησε ομοίωμα του φρουρίου της Τήνου. Ο Καλομάτης πρέπει να είχε λάβει καλή μόρφωση, αφού γνώριζε την ελληνική και τη λατινική γλώσσα αλλά και την ελληνική μυθολογία, ενώ δεν αποκλείεται να είχε φοιτήσει στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης.²⁵⁴

²⁵¹ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 99.

²⁵² Στ. Αλεξίου – Μάρθα Αποσκήτη, *Ζήνων. Κρητοεπτανησιακή Τραγωδία του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1991.

²⁵³ Β. Πούγχερ, *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα, Εκδόσεις Χ. Μπούρα, 1991, σ. 503-504.

²⁵⁴ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 46, 47, 43.

Ως πρότυπό του το έργο έχει την ομότιτλη λατινική τραγωδία του άγγλου ιησούιτη μοναχού Joseph Simons (1595-1671), η οποία μεταφέρθηκε στη θεατρική σκηνή το 1631 στην Αγγλία και το 1634 στη Ρώμη και πρωτοτυπώθηκε το 1648.²⁵⁵

Πέρα από την απλοποίηση των λεπτομερειακών σκηνικών οδηγιών και την παράλειψη των παρέμβλητων σκηνών παντομίμας στον πρόλογο, το υπόλοιπο μέρος του έργου ακολουθεί πιστά το λατινικό πρότυπό του.²⁵⁶ Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ελληνική εκδοχή διαφέρει από τη λατινική στο ότι παρουσιάζει την ψυχολογική κατάσταση των ηρώων, όπως φαίνεται από τους μονολόγους τους.²⁵⁷

Πολλοί ερευνητές, λαμβάνοντας υπόψη τον πρόλογο του έργου, στον οποίο εξυμνείται ο Κατερίνος Κορνάρος, βενετός στρατηγός που σκοτώθηκε στον Κρητικό Πόλεμο, θεώρησαν ότι ο «Ζήνων» γράφτηκε μεταξύ των ετών 1648 και 1669, στην Κρήτη. Από την πλευρά του ο Σπ. Ευαγγελάτος τοποθέτησε τη χρονολόγηση συγγραφής του έργου ανάμεσα στο 1682 και 1683 και το απέδωσε σε κάποιον Προνοητή της Ζακύνθου με το όνομα Μίνιο (Minio), ο οποίος έδρασε στο νησί μεταξύ του 1681 και 1683. Η σχέση του έργου με τη Ζάκυνθο ενισχύεται από τις μαρτυρίες ότι η τραγωδία παρουσιάστηκε ενώπιον του κοινού στην ελληνική της εκδοχή το 1683.²⁵⁸ Άλλοι πάλι, λόγω των γλωσσικών επτανησιακών τύπων του έργου, στρέφουν τις έρευνές τους, εκτός από τη Ζάκυνθο, και στην Κεφαλονιά, όπου από τον 16ο αιώνα υπήρξε ελληνόφωνη θεατρική ζωή και δραματουργία.²⁵⁹

Μια πρωτοτυπία του συγγραφέα του «Ζήωνα» είναι η εισαγωγή του επτασύλλαβου, του οκτασύλλαβου και του ενδεκασύλλαβου στίχου σε διάφορα σημεία του έργου.²⁶⁰

²⁵⁵ Puchner, «Τραγωδία», σ. 188.

²⁵⁶ Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Το πρότυπον του Ζήωνος», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), 65.

²⁵⁷ Πούγχερ, *Μελετήματα*, σ. 521.

²⁵⁸ Σπ. Α. Ευαγγελάτος, «Χρονολόγηση, τόπος συγγραφής του Ζήωνος και έρευνα για τον ποιητή του», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 177-197.

²⁵⁹ Πούγχερ, *Μελετήματα*, σ. 511-512.

²⁶⁰ Μπουμπουλίδης, «Το πρότυπον», σ. 65.

Η τραγωδία παρουσιάζει τις ίντριγκες και τα εγκλήματα που διέπραξαν ο βυζαντινός αυτοκράτωρ Ζήνων και ο εξάδελφος του Λογγίνος, με σκοπό να διασφαλίσουν την εξουσία τους.²⁶¹

Πιο αναλυτικά, στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου ο αυτοκράτωρ Ζήνων με τον εξάδελφό του, Λογγίνο, εκθρονίζουν τον ανήλικο συμβασιλέα, τον Βασιλίσκο. Εξαιτίας μιας προφητείας που προλέγει το θάνατο του, ο Ζήνων αρχίζει να βλάπτει και να φονεύει όσους θεωρεί ύποπτους για μια τέτοια πράξη. Αφού πρώτα δολοφονεί το μάντη Ευφημιανό, απομακρύνει από το παλάτι τον Βασιλίσκο και προτείνει ως επόμενο βασιλιά τον Λογγίνο, ο οποίος στρέφεται εναντίον όλων όσοι εκφράζουν δυσαρέσκεια. Θεωρώντας τον αρχιστράτηγο Αρμάκιο, πατέρα του Βασιλίσκου, μεγάλη απειλή για την επίτευξη των στόχων τους, οι δυο εξάδελφοι συμφωνούν να τον εξοντώσουν. Έπειτα συκοφαντούν τον πατριάρχη Πελάγιο ως ειδωλολάτρη, τον καταδικάζουν και τον εκτελούν. Το θάνατο του Αρμάκιου, ο οποίος ήταν πολύ αγαπητός από τους στρατιώτες του, εκμεταλλεύεται ο αξιωματούχος Αναστάσιος, που επίσης φιλοδοξούσε να ανεβεί στο θρόνο, και με ένα πανούργο σχέδιο στρέφει το στρατό εναντίον του αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια μιας γιορτής που είχε οργανώσει ο Ζήνων, το στράτευμα επαναστατεί, τον συλλαμβάνει και τον τοποθετεί σε έναν τάφο ζωντανό, ενώ φονεύει και τον Λογγίνο.²⁶²

Η παραπάνω ιστορική τραγωδία αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από ανδρικούς χαρακτήρες. Το έργο χαρακτηρίζεται για την πληθώρα των ηρώων του: ο Ζήνων (βυζαντινός αυτοκράτορας), ο Λογγίνος (εξάδελφος του βυζαντινού αυτοκράτορα), ο Αρμάκιος (αρχιστράτηγος και δούκας), ο Βασιλίσκος (γιος του Αρμάκιου, διάδοχος του Ζήωνα), ο Πατριάρχης, ο Πελάγιος (πατρίκιος), ο Εράστος (μικρός γιος του Πελάγιου), ο Ευφημιανός (αστρολόγος), αξιωματούχοι (Αναστάσιος, Ουρβίκιος, Σεβαστιανός, Πρόκλος, Φίλαργος), καθώς επίσης ο Μουσικός του παλατιού, ο Γαζαίος (ρήτορας) και τα έξι παιδιά που αυτός είχε υπό την προστασία του, ο Φιλάρετος (άρχοντας), ο Κάστορας (στρατιωτικός), οι Άγγελοι, τρεις μάρτυρες στη δίκη, ο θεοί Άδης και Διόνυσος. Οι μοναδικές γυναικείες φιγούρες του έργου είναι οι θεότητες του Κάτω

²⁶¹ Puchner, «Τραγωδία», σ. 188-189.

²⁶² Αλεξίου – Αποσκήτη, *Ζήνων*, σ. 10-212.

Κόσμου (Τισιφώνη, Μέγαιρα, Αλέτω), τις οποίες εμπνεύστηκε ο συγγραφέας από την ελληνική μυθολογία για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του έργου του.²⁶³

Σε μια συνολική, προσέγγιση, στις τραγωδίες το κοινό στοιχείο είναι η σύμβαση, η οποία ακολουθεί τους κανόνες της κλασικής δραματουργίας, δηλαδή τα έργα αποτελούνται από έναν πρόλογο και πέντε πράξεις, τα οποία είναι γραμμένα σε ιαμβικό ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο, με εξαίρεση τα χορικά μέρη της «Ερωφίλης» και του «Βασιλέα Ροδολίνου», όπου ο στίχος είναι ιαμβικός ενδεκασύλλαβος. Εκτός από τα κοινά στοιχεία τους, τα δυο έργα παρουσιάζουν εμφανείς διαφορές ως προς την τεχνοτροπία τους. Η «Ερωφίλη», ως κλασικίζουσα τραγωδία, ακολουθεί πιστά τις ενότητες του χρόνου και του χώρου, ενώ ο «Βασιλεύς Ροδολίνος» προσεγγίζει περισσότερο τη μπαρόκ τεχνοτροπία, σκιαγραφώντας τα πρόσωπα και την ψυχολογία τους δια μέσου των εσωτερικών τους συγκρούσεων. Το έργο του Τρωΐλου ξεχωρίζει για τις λυρικές του αρετές, παρ' όλο που, συγκρινόμενο με την «Ερωφίλη», υπολείπεται δραματουργικά. Το τρίτο έργο, ο «Ζήνων», το οποίο πιθανότατα έγραψε ο Φραγκιάς Καλομάτης, αποτελεί μια κλασική μπαρόκ τραγωδία, έχει ιστορικό θέμα, πλούσια δράση, αλλά υστερεί στιχουργικά και γλωσσικά γενικότερα.²⁶⁴

Η κωμωδία

Στα σωζόμενα έργα της κρητικής κωμωδίας ανήκουν, όπως προαναφέρθηκε, ο «Κατσούρμπος» του Γεωργίου Χορτάτη, έργο της δεκαετίας του 1580,²⁶⁵ ο «Στάθης», ανώνυμου συγγραφέα –σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, είναι επίσης έργο του

²⁶³ Αλεξίου – Αποσκήτη, *Ζήνων*, σ. 10.

²⁶⁴ Puchner, «Τραγωδία», σ. 178-181.

²⁶⁵ Μαυρομάτης, «Λογοτεχνία», σ. 661-663.

Γεωργίου Χορτάτη²⁶⁶ που γράφτηκε στο Κάστρο μεταξύ του 1585 και του 1592,²⁶⁷ και ο «Φορτουνάτος» του Μάρκου-Αντωνίου Φώσκολου (1655).²⁶⁸

Οι τρεις κωμωδίες συνδέονται με τον κλάδο εκείνο του Ιταλικού Θεάτρου, που είναι γνωστός ως «λόγια κωμωδία» (*commedia erudita*).²⁶⁹ Δηλαδή, αποτελούνται από πέντε πράξεις υποδιαιρεμένες σε πρόλογο και σκηνές, παρουσιάζουν ενότητα χώρου και χρόνου, διαδραματίζονται στο αστικό περιβάλλον της εποχής, ο οποίος χρησιμεύει ως σκηνικός χώρος, ενώ ως πρωταγωνιστές εμφανίζονται στερεότυποι χαρακτήρες που δεν έχουν προκαθορισμένα ονόματα και μάσκες, όπως ακριβώς στην *commedia dell'arte*.²⁷⁰

Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά τις ομοιότητες, οι κρητικές κωμωδίες δεν ακολουθούν την πλοκή των ιταλικών, δεν είναι τόσο περιπετειώδεις και περίπλοκες, και άρα δεν έχουν κάποιο συγκεκριμένο έργο ως άμεσο πρότυπό τους, παρόλο που υπάρχουν σκηνές αντίστοιχες με τις ιταλικές. Η κυριότερη διαφορά τους έγκειται στην έμμετρη μορφή των κρητικών κωμωδιών, σε σχέση με τον πεζό λόγο που κυριαρχεί στις ιταλικές κωμωδίες. Επίσης, οι κρητικές διαφέρουν από τις ιταλικές κωμωδίες ως προς τον τρόπο επίτευξης του κωμικού, αφού δεν χρησιμοποιείται ο λεκτικός αυτοσχεδιασμός ή η εκτέλεση του ρόλου με ημιπροσωπίδα.²⁷¹

²⁶⁶ Μ. Ι. Μανούσακας, «Ζητήματα του Κρητικού Θεάτρου Β'. Η κρητική κωμωδία "Στάθης" και η χρονολόγησή της», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), 55-73.

²⁶⁷ Bakker – Gemert, «Χρονολογικός πίνακας των έργων», σ. 83.

²⁶⁸ Μπουμπουλίδης, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 24.

²⁶⁹ **Commedia erudita:** Η λόγια κωμωδία γεννήθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα, στην περίοδο της Αναγέννησης, και με την προτροπή των συγγραφέων Ariosto, Bibbiena, Macchiavelli και Aretino καλλιεργήθηκε κύρια στους ανώτερους κοινωνικά κύκλους και στις Ακαδημίες της Ιταλίας. Ο σκηνικός χώρος απεικονίζει το αστικό περιβάλλον της εποχής, όμως η πλοκή αντλείται από την αρχαία ρωμαϊκή κωμωδία, με αναμειγμένα στοιχεία από τις ιταλικές νουβέλες της εποχής. Οφείλουν δε αρκετά στις αρχαίες λογοτεχνικές θεωρίες και πρακτικές και στις αναγεννησιακές ερμηνείες, ενώ περιέχουν όλες τους τις κυριότερες συμβάσεις της Ιταλικής κωμωδίας.

²⁷⁰ A. Vincent, «Κωμωδία», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 137-138.

²⁷¹ Vitti, *Ιστορία Λογοτεχνίας*, σ. 102-103.

«Ο Κατσούρμπος» του Γεωργίου Χορτάτση

Το 1580, ο Γεώργιος Χορτάτσης, επηρεασμένος από την ιταλική κωμωδιογραφία του 16ου αιώνα, έγραψε την κωμωδία «Κατσούρμπος»,²⁷² η οποία χαρακτηρίζεται από τη γρήγορη δράση, την κωμικότητα και τη λογοτεχνικότητα. Τα σύντομα λυρικά χωρία του έργου πάνω σε ερωτικά θέματα συμβάλλουν στο συνολικό αισθητικό αποτέλεσμα.²⁷³

Στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα, ο νεαρός μαθητής («σκολίτης») Νικολός και ο ηλικιωμένος, παντρεμένος Αρμένης είναι ερωτευμένοι με την όμορφη Κασσάντρα, θετή κόρη της προαγωγού Πουλισένας. Όμως η νεαρή κοπέλα δείχνει ενδιαφέρον αποκλειστικά και μόνο για το νεαρό Νικολό, τον οποίο προσπαθεί να βοηθήσει προκειμένου να έχει την εύνοια της θετής μητέρας της. Όταν ο Γιάκουμος, πατέρας του Νικολού, ενημερώνεται για τις συχνές επισκέψεις του γιού του στο σπίτι της Πουλισένας και με την υπόνοια ότι αποσπά κρυφά χρηματικά ποσά από την οικογένειά του, αποφασίζει να τον κλείσει στη φυλακή. Επίσης, για τις πράξεις του συζύγου της ενημερώνεται και η Αρμένισσα, η οποία, εξοργισμένη, τον σέρνει στο σπίτι και τον κλειδώνει στο δωμάτιό του. Παράλληλα, ο υπηρέτης του Αρμένη, Μούστρουχος, μαθαίνει την ιστορία της Κασσάντρας, ότι δηλαδή δεν είναι πραγματική κόρη της Πουλισένας και, αφού βάζει σε τάξη τις πληροφορίες που συνέλεξε, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κοπέλα είναι η βιολογική κόρη του Αρμένη, η οποία χωρίστηκε από την οικογένειά της, όταν Τούρκοι τους αιχμαλώτισαν. Το έργο τελειώνει με την επανένωση της Κασσάντρας με τους γονείς της και με την τέλεση του γάμου των δυο ερωτευμένων.²⁷⁴

Στον «Κατσούρμπο» οι γυναικείοι ρόλοι είναι σχεδόν ισόποσοι με τους ανδρικούς και τους αποτελούν η Πουλισένα (χήρα προαγωγός), η Αννούσα (υπηρέτρια της Πουλισένας), η Κασσάντρα (ψυχοπαίδι της Πουλισένας), η Αρμένισσα (οικοκυρά, βιολογική μητέρα της Κασσάντρας), η Αννίτσα (υπηρέτρια της Αρμένισσας) και οι

²⁷² Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος του Γεωργίου Χορτάτση*, [Νέα Σκηνή], Αθήνα, 1993.

²⁷³ Vincent, «Κωμωδία», σ. 129-130.

²⁷⁴ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 149-232.

Αρκολιά και Ανέζα (γριές «ρουφιάνες»). Στους υπόλοιπους –αντρικούς– χαρακτήρες, συγκαταλέγονται ο Νικολός (νεαρός «σκολίτης»), ο Κατσάραπος (υπηρέτης του Νικολού), ο Γιάκουμος (πατέρας του Νικολού), ο Δάσκαλος, ο Αρμένης (γέρος, σύζυγος της Αρμένισσας και πατέρας της Κασσάντρας), ο Μούστρουχος (υπηρέτης του Αρμένη), ο Κουστουλιέρης (μπράβος) και ο Κατσούρμπος (υπηρέτης του Κουστουλιέρη).²⁷⁵

«Στάθης», ανωνύμου

Η δεύτερη από τις κρητικές κωμωδίες, ο «Στάθης»,²⁷⁶ είναι ανώνυμου συγγραφέα, ωστόσο, κατά τον Σπύρο Ευαγγελάτο, πρέπει να αποδοθεί και αυτή στον Χορτάτση, λόγω της χρονολόγησής της (1585-1592) και της ομοιότητας στον τρόπο γραφής της με τον «Κατσούρμπο». ²⁷⁷ Γενικά, πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι ο «Στάθης» αποτελεί την εξέλιξη του «Κατσούρμπο», συνιστώντας ένα δείγμα ωριμότερης και αυστηρότερης απόπειρας του ποιητή στην κωμωδία.²⁷⁸ Πάντως, μεταξύ των δυο έργων σημειώνονται και ουσιώδεις διαφορές: στον «Στάθης», σε σχέση με τον «Κατσούρμπο» τα λυρικά στοιχεία είναι πιο έντονα και η πλοκή πιο σύνθετη (δυο ζεύγη ερωτευμένων, ίντριγκα, δευτερεύουσες πλοκές με πρωταγωνιστές τους δυο τυποποιημένους ρόλους, τον Μπράβο και τον Δάσκαλο).²⁷⁹ Σημειώνεται ότι, παρότι ο κανονικός τίτλος του έργου ήταν «Χρύσιππος», όπως και το όνομα του κυρίου προσώπου του έργου, έχει επικρατήσει ο τίτλος «Στάθης», που του δόθηκε μετέπειτα από τον πρώτο εκδότη των έργων του Κρητικού Θεάτρου, Κ. Σάθα.²⁸⁰ Η υπόθεση είναι η ακόλουθη:

Στο Κάστρο της Κρήτης είναι εγκατεστημένος επί αρκετά έτη ο Στάθης με την κόρη του Φαίδρα, την οποία έχουν ερωτευτεί ο πλούσιος, ηλικιωμένος δικηγόρος, γνωστός λόγω της ιδιότητάς του ως Ντοτόρες, ένας νεαρός στρατιώτης, ο Μπράβος, και

²⁷⁵ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 146.

²⁷⁶ Lidia Martini (επιμ.), *Ο Στάθης. Κρητική κωμωδία: κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο*, Θεσσαλονίκη, Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 1976.

²⁷⁷ Κασίνης, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, σ. 305.

²⁷⁸ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 155.

²⁷⁹ Vincent, «Κωμωδία», σ. 131-132.

²⁸⁰ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 32, 35

ο συνομήλικός της Πάμφιλος, με τον οποίο διατηρούσε ερωτικό δεσμό. Παρά την πληθώρα των προτάσεων η Φαίδρα αδιαφορεί και για τους τρεις άνδρες, αφού είναι ερωτευμένη με τον Χρυσίππο, ο οποίος, όμως, αγαπά και σκοπεύει να ζητήσει σε γάμο την όμορφη Λαμπρούσα, κόρη του Ντοτόρε. Η πονηρή Φαίδρα εκδικείται τον Χρυσίππο για την απόρριψή του, αφήνοντας να εννοηθεί ότι την έχει αποπλανήσει, με αποτέλεσμα ο νεαρός να συλληφθεί από το δούκα. Την κρίσιμη στιγμή εμφανίζεται ο Γαβρήλης, θετός πατέρας του Χρυσίππου, ο οποίος αποκαλύπτει ότι ο Χρυσίππος είναι το χαμένο από χρόνια παιδί του Στάθη. Η κωμωδία τελειώνει με τους γάμους του Χρυσίππου και της Λαμπρούσας και του Πάμφιλου και της Φαίδρας.²⁸¹

Για άλλη μια φορά η ανδρική παρουσία στο έργο υπερβαίνει αυτή των γυναικών και εκπροσωπείται από τον Χρυσίππο (χαμένο γιο του Στάθη), τον Γαβρήλη (θετό πατέρα του Χρυσίππου), τον Στάθη (βιολογικό πατέρα του Χρυσίππου και της Φαίδρας), τον Πάμφιλο (ερωμένο της Φαίδρας), τους υπηρέτες του Στάθη (Πετρούτσο, Φόλα), τον Ντοτόρε (πατέρα της Λαμπρούσας), τον Μπράβο και τον Δάσκαλο. Οι γυναίκες της κωμωδίας είναι λιγότερες και απαρτίζονται από την Φαίδρα (κόρη του Στάθη), τη Λαμπρούσα (αγαπητική του Χρυσίππου), την Αλεξάνδρα (φίλη της Φαίδρας), τη Φλουρού (γριά, ρουφιάννα) και τη Μαργαρίτα (υπηρέτρια της Φαίδρας).²⁸²

«Φουρτουνάτος» του Μάρκου-Αντώνιου Φώσκολου

Η τρίτη κρητική κωμωδία, ο «Φορτουνάτος»,²⁸³ έχει ως συγγραφέα τον Μάρκο-Αντώνιο Φώσκολο (1597-1662), βενετοκρητικό καθολικό φεουδάρχη.²⁸⁴ Όπως φαίνεται, η οικογένειά του είχε χάσει την ευγένεια, ωστόσο διατηρούσε τη φεουδαρχική ιδιότητα και ο ίδιος παρέμενε μέλος της φεουδαρχικής τάξης. Μάλιστα μεταξύ του 1652 και του 1662 ο Φώσκολος είχε εκλεγεί αρκετές φορές πρόεδρος του Συμβουλίου των

²⁸¹ Martini (επιμ.), *Ο Στάθης*, σ. 77-154.

²⁸² *Ο.π.*, σ. 74.

²⁸³ A. Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος* του Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1980.

²⁸⁴ A. Vincent, «Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 119.

Φεουδαρχών της Κρήτης. Πριν από την έναρξη της πολιορκίας του Χάνδακα, μαρτυρείται ότι ο ποιητής μοίραζε το χρόνο του ανάμεσα στα κτήματά του που βρίσκονταν στο Καινούργιο Χωριό Πεδιάδας²⁸⁵ και στον Χάνδακα.

Ο Φώσκολος γνώριζε την ιταλική και λόγια ελληνική γλώσσα, πιθανότατα έλαβε μόρφωση στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας, ενώ διεύρυνε τις γνώσεις του μέσω των ταξιδιών που έκανε στη Βενετία και στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της κρητικής πρωτεύουσας.²⁸⁶ Αναμφισβήτητα ήταν γνώστης των ιταλικών θεατρικών έργων της εποχής και ειδικότερα της ποίησης του Agiosto. Η ελληνική λογοτεχνία της Κρήτης διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση της συγγραφικής του προσωπικότητας. Αυτό αποδεικνύεται και από την ύπαρξη ενός χειρογράφου της «Ερωφίλης», το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, επιμελήθηκε ο ίδιος.

Ο Φώσκολος διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Francesco Zeno, μέλος της Ακαδημίας των Stravaganti, ο οποίος έγινε επίσκοπος της περιοχής Capodistria, και κάτοχο μιας βιβλιοθήκης που περιλάμβανε πολλά κρητικά έργα.²⁸⁷ Στον κύκλο του ανήκαν επίσης ο μοναχός Γαβριήλ Παντόγαλος, γνωστός λόγιος, και ο ποιητής Αντώνιος Πάντιμος, ο οποίος έγραψε την τραγωδία «L' amorosa Fede». Η προσωπική του ζωή ήταν περιπετειώδης, παντρεύτηκε δυο φορές και απέκτησε δυο παιδιά από κάθε γάμο.²⁸⁸

Ο Φώσκολος, στη διαθήκη του, ζήτησε να ταφεί στο λατινικό Μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου του Χάνδακα, αλλά, όταν η Κρήτη θα ελευθερωνόταν από τους Τούρκους, η σορός του να μεταφερόταν στο χωριό Καινούργιο, όπου βρίσκονταν τα κτήματά του.²⁸⁹

²⁸⁵ Στο σημείο βρέθηκαν τα ερείπια ενός πύργου και μια επιγραφή στην οποία μνημονεύεται το όνομα του πατέρα του, Ανδρέα Φόσκολου (Αλεξίου, *Η Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 46.).

²⁸⁶ A. Vincent, «Ο ποιητής του “Φουρτουνάτου”». *Ανέκδοτα έγγραφα για το Μάρκο Αντόνιο Φώσκολο*, *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 53-84.

²⁸⁷ Vincent, «Κωμωδία», σ. 137.

²⁸⁸ Αλεξίου, *Η Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 46- 47.

²⁸⁹ Vincent, «Νέα στοιχεία», 119-124.

Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα και σίγουρα πριν το 1662, έτος θανάτου του, ο Φώσκολος συνέγραψε την κωμωδία «Φουρτουνάτος».²⁹⁰ Το έργο, όπως έχει υπογραμμιστεί παραπάνω, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον «Κατσούρμπο»,²⁹¹ του Γεωργίου Χορτάτση και έχει επιρροές από την «Ερωφίλη», την «Πανώρια», τον «Στάθη», αλλά και από την ελληνολατινική λογοτεχνία.²⁹²

Στον «Φορτουνάτο», παρόλο που τα κύρια θέματα είναι παρόμοια με αυτά στον «Κατσούρμπο» και τον «Στάθη», η διάταξη των σκηνών της έκθεσής τους γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο ποιητής να προβάλλει ένα ηθικό μήνυμα, ανταποκρινόμενο στις ιδεολογικές ανάγκες της βενετικής διοίκησης του Κάστρου κατά τη διάρκεια της πολιορκίας. Η πλοκή του έργου, ενώ σε γενικές γραμμές ακολουθεί τις ηθικές συμβάσεις και το περιβάλλον της εποχής, παρά ταύτα περιλαμβάνει αισχρά υπονοούμενα και βωμολοχίες.²⁹³

Η υπόθεση του έργου είναι η ακόλουθη:

Στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα ζούσε ο έμπορος Γιαννούτσος με τον Φουρτουνάτο, τον οποίο είχε βρει στην ηλικία των δυόμισι ετών σε ένα πλοίο που ανήκε σε μουσουλμάνους πειρατές και τον είχε πάρει υπό την προστασία του. Όταν ο νεαρός φτάνει στην κατάλληλη ηλικία για γάμο, ερωτεύεται την Πετρονέλλα, κόρη της χήρας Μηλιάς, την οποία προσπαθεί να κατακτήσει με κάθε μέσο. Η Πετρονέλλα, παρότι δείχνει ενδιαφέρον για το νεαρό, προβληματίζεται επειδή η μητέρα της έχει άλλα σχέδια, αφού θέλει να την παντρέψει με έναν πλούσιο, αλλά ηλικιωμένο γιατρό από την Κεφαλονιά, τον Λούρα. Ο τελευταίος αποκαλύπτει στην προξενήτρα του, την Πετρού, ότι είχε έναν μικρό γιο, τον οποίο είχαν αιχμαλωτίσει κουρσάροι πειρατές. Έπειτα από μια συνάντησή του με την Πετρού, ο Γιαννούτσος μαθαίνει για το χαμένο γιο του Λούρα, συνδέει τα γεγονότα και υποψιάζεται ότι το χαμένο του παιδί πρέπει να είναι ο Φουρτουνάτος –κάτι που δεν αργεί να επιβεβαιωθεί. Πλέοντας σε πελάγη ευτυχίας που

²⁹⁰ Γ. Ε. Σπυριδάκης, «Ειδήσεις εις τον “Φουρτουνάτον” περί του βενετοτουρκικού πολέμου», *Ελληνική Δημιουργία* 12 (1953), 91-92.

²⁹¹ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 161.

²⁹² Κασίνης, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, σ. 400.

²⁹³ Vincent, «Κωμωδία», σ. 134-136.

βρήκε το μοναχογιό του, ο Λούρας εγκαταλείπει κάθε σκέψη για γάμο με την όμορφη Πετρονέλλα και δίνει ευχές στους δυο ερωτευμένους, οι οποίοι και παντρεύονται.²⁹⁴

Η τελευταία χρονολογικά κρητική κωμωδία αποτελείται από εννέα ανδρικούς και τέσσερις γυναικείους ρόλους. Τους άνδρες του έργου αποτελούν ο Φουρτουνάτος (χαμένο παιδί του Λούρα), ο Γιαννούτσος (θετός πατέρας του Φουρτουνάτου), ο Λούρας (βιολογικός πατέρας του Φουρτουνάτου), ο Πιεντάντες (δάσκαλος του Φουρτουνάτου), ο Θόδωρος (φίλος του Φουρτουνάτου), ο Μποζίκης (υπηρέτης του Λούρα), ο Τζαβάρλας (καπετάνιος), ο Μπερναμπούτσος (υπηρέτης του Τζαβάρλα) και ο Φράρος (αδελφός της Μηλιάς). Οι γυναικείες παρουσίες της κωμωδίας είναι λιγότερες: η Πετρονέλλα (κόρη της Μηλιάς και αγαπητική του Φουρτουνάτου), η Μηλιά (χήρα, μητέρα της Πετρονέλλας), η Αυγουστίνα (υπηρέτρια της Μηλιάς), η Πετρού (προξενήτρα, «ρουφιάννα»)²⁹⁵.

Συνολικά ως προς τα έργα της κρητικής κωμωδίας σημειώνονται τα ακόλουθα.

Τα τρία έργα έχουν μεταξύ τους πολλά κοινά σημεία, τα οποία έγκεινται στη θεματολογία, στον ρεαλιστικό χώρο και χρόνο, στους κεντρικούς ήρωες και την κοινωνική τους προέλευση από τα αστικά και τα μεσαία στρώματα, αλλά και, στιχουργικά, στον δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο.²⁹⁶ Πιο συγκεκριμένα όλες οι κωμωδίες περιέχουν αναφορές σε ιστορικά γεγονότα και ιστορικές συνθήκες της περιόδου (πειρατικές επιδρομές, οθωμανική κατάληψη Νάξου και Κύπρου, οθωμανική απειλή για την Κρήτη), διαδραματίζονται στην πόλη του Χάνδακα στη σύγχρονη με τη συγγραφή τους εποχή. Οι κωμωδίες διαφέρουν από τα υπόλοιπα θεατρικά είδη ως προς το ότι τα πρόσωπα που τις αποτελούν είναι καθημερινοί χαρακτήρες, άνθρωποι που μπορεί ο καθένας να συναντήσει, δηλαδή δεν διαθέτουν επικά χαρακτηριστικά. Η υπόθεσή τους είναι κοινή: ένας νέος και μια νέα αγαπιούνται, αλλά η ένωσή τους εμποδίζεται από τις ανοίκειες ερωτικές διεκδικήσεις ενός πλούσιου ηλικιωμένου. Στο

²⁹⁴ Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος*, σ. 13-107.

²⁹⁵ Ο.π., σ. 16.

²⁹⁶ Vincent, «Κωμωδία», σ. 126-127.

τέλος όμως αποκαλύπτεται πως ο νέος ή η νέα είναι παιδί του ηλικιωμένου αυτού, που το είχαν αρπάξει σε μικρή ηλικία οι πειρατές και όλα διορθώνονται.²⁹⁷ Όπως γράφει η Γωγώ Βαρζελιώτη, «τα ψυχοπαίδια, κοινό στοιχείο των τριών κωμωδιών, αποτελούσαν μια ασφαλή επιλογή για την πλοκή, εφόσον οι ιστορίες τους είχαν ξεκινήσει σε διαφορετικούς χωροχρόνους, και η σταδιακή αποκάλυψή τους ήταν ιδανική λύση για την εξέλιξη της θεατρικής δράσης μέσα στο πλαίσιο των αριστοτελικών ενοτήτων που διέπουν τα έργα της δραματουργίας της εποχής».²⁹⁸

Περιφερειακή, αλλά ουσιαστική σημασία για την πλοκή των έργων έχουν οι τυποποιημένοι ρόλοι των σχολαστικών δασκάλων, των πεινασμένων υπηρετών, των προξενητρών, των ιεροδούλων, των ερωτευμένων ηλικιωμένων και των φαφλατάδων στρατιωτικών.²⁹⁹ Αντίθετα, η ουσιώδης διαφορά μεταξύ τους έγκειται στο κωμικό στοιχείο, το οποίο επιτυγχάνεται με διαφορετικό τρόπο. Στον «Κατσούρμπο» υπάρχουν πολλές κωμικές σκηνές, ενώ στον «Φορτούνάτο» κυριαρχεί η φάρσα και το γκροτέσκο με βωμολοχίες, παρόλο που ενυπάρχει το ηθικό μήνυμα σχετικά με τη μεταστροφή της τύχης. Τέλος, στον «Στάθη» παρατηρείται μια σύνθετη πλοκή, αρκετές ανατροπές και ένα έντονο λυρικό στοιχείο.³⁰⁰

Το ποιμενικό δράμα

Η ποιμενική ποίηση, ή αλλιώς ποιμενικό δράμα, αναπτύχθηκε στην Ιταλία στα τέλη του 16ου αιώνα και έγινε αμέσως δημοφιλής στην Κρήτη. Τα σωζόμενα ποιμενικά δράματα του Κρητικού Θεάτρου είναι δυο, εκ των οποίων το ένα αποτελεί μια κρητική απόδοση ενός ιταλικού έργου και το άλλο είναι πρωτότυπο γραμμένο επίσης στα ελληνικά. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα ακόλουθα έργα: α) «Ο πιστικός βοσκός», μια μετάφραση του ιταλικού «Il Pastor Fido» του Giambattista Guarini, η οποία πιθανότατα

²⁹⁷ Vitti, *Ιστορία Λογοτεχνίας*, σ. 102-103.

²⁹⁸ Βαρζελιώτη, *Κρητική κωμωδία* σ. 61.

²⁹⁹ Δ. Σπάθης, «Ιταλικές πηγές και Κρητική Αναγεννησιακή Δραματουργία. (Χορτάτσης, Τζιράλντι και Ευρυπίδης)», *Δάφνη. Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Ι. Βιβιλάκης (επιμ.), Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, 2001, σ. 323.

³⁰⁰ Vincent, «Κωμωδία», σ. 127.

χρονολογείται γύρω στο 1590. Το πρωτότυπο, εκτός από την ελληνική, έχει μεταφραστεί και σε πολλές άλλες γλώσσες.³⁰¹ β) Η «Πανώρια», η οποία και αναλύεται στη συνέχεια.

«Πανώρια» του Γεωργίου Χορτάτση

Η «Πανώρια»,³⁰² γνωστή παλαιότερα και με τον τίτλο «Γύπαρης», αποτελεί το μοναδικό ποιμενικό δράμα του Γεωργίου Χορτάτση και το σημαντικότερο ποιμενικό δράμα του Κρητικού Θεάτρου.³⁰³ Χρονολογείται περίπου στα 1600³⁰⁴ και έχει σωθεί σε τρία επτανησιακά χειρόγραφα.³⁰⁵

Το έργο ξεχωρίζει για τη λυρική του και εντάσσεται στο πλαίσιο της «αρκαδικής ποίησης».³⁰⁶ Οι πεδιάδες πλάι στη θάλασσα, οι λόφοι, τα όρη, τα λαγκάδια, τα αμπέλια, οι ελαιώνες, τα περιβόλια, οι αγροί, τα λιβάδια, τα δάση με τα κυπαρίσσια και οι απότομες πλαγιές, όπου αφθονούσε το κυνήγι, αποτελούσαν γενικότερα το περιβάλλον των βουκολικών έργων.³⁰⁷ Οι νύμφες, οι σάτυροι, οι ερωτευμένοι βοσκοί και οι αδιάφορες βοσκοπούλες στην «Πανώρια» υποδηλώνουν τη σύνδεσή της με τα αντίστοιχα ιταλικά έργα της περιόδου, από τα οποία, ωστόσο, υπερτερεί σε λυρικά και ποιητικά στοιχεία.³⁰⁸ Ο Χορτάτσης μεταφέρει τη δράση από τη μυθική Αρκαδία στην Ίδη, υπονομεύει την ειδυλλιακή ατμόσφαιρα του τοπίου και προβάλλει με κωμική διάθεση τις υπερβολικές εξάρσεις των ερωτευμένων με κωμική

³⁰¹ Μπουμπουλίδης, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 27-28.

³⁰² Κομνηνή Δ. Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια του Γεωργίου Χορτάτση. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτηρος, 2007.

³⁰³ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 32.

³⁰⁴ Van Gemert, «Χρονολογικός πίνακας των έργων», 83.

³⁰⁵ Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο.*, σ. 142, 144.

³⁰⁶ Σαχίνης, *Μελέτες*, σ. 37.

³⁰⁷ Rosemary Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 96.

³⁰⁸ Σαχίνης, *Μελέτες*, σ. 30.

διάθεση, τους οποίους προσγειώνουν στην πραγματικότητα δυο συμβατικά πρόσωπα, ο Γιαννούλης και η Φροσύνη.³⁰⁹

Στην «Πανώρια» εντοπίζονται επιρροές από το έργο του Luigi Groto, «La Callisto», που τυπώθηκε το 1583, του Torquato Tasso «Aminta» και του Antonio Ongaro «Alceo».³¹⁰ Πάντως οι διαφορές μεταξύ του ελληνικού ποιμενικού δράματος και των αντίστοιχων ιταλικών έργων υπερέχουν των ομοιοτήτων, όπως γίνεται εμφανές και από τη διαφορετική υπόθεσή τους.³¹¹ Το γεγονός αυτό έχει αποδοθεί στο ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένο πρότυπο επάνω στο οποίο να βασίστηκε ο κρητικός ποιητής,³¹² καθώς, όπως έχει υποστηριχτεί, οι υποθέσεις των ποιμενικών δραμάτων που ανήκουν στη λογοτεχνία της εποχής ήταν ομοιόμορφες και οι χαρακτήρες τους στερεότυποι. Η υπόθεση είναι η ακόλουθη:

Δυο νεαροί βοσκοί, ο Γύπαρης και ο Αλέξανδρος, ερωτεύονται δυο πρόσχαρες βοσκοπούλες, την Πανώρια και την Αθούσα. Οι νεαρές κοπέλες αδιαφορούν για τους βοσκούς, με αποτέλεσμα να μεσολαβήσει υπέρ τους η προξενήτρα γριά-Φροσύνη, η οποία είναι αποφασισμένη να αλλάξει γνώμη στις κοπέλες. Οι βοσκοί με επιμονή προσπαθούν να μεταπείσουν τις όμορφες βοσκοπούλες, αλλά αποτυγχάνουν και, απογοητευμένοι, απευθύνονται ξανά στη γριά-Φροσύνη, η οποία τους οδηγεί στο ναό της θεάς Αφροδίτης. Εκεί, η θεά του έρωτα τους υπόσχεται ότι θα προκαλέσει τη μεταστροφή των συναισθημάτων που οι δυο βοσκοπούλες έτρεφαν γι' αυτούς. Το τέλος του ποιμενικού δράματος βρίσκει τους βοσκούς και τις βοσκοπούλες να τελούν το γάμο τους σε ευφρόσυνο κλίμα.³¹³

Στην «Πανώρια», εξυμνείται η γυναικεία φύση και εμφανίζονται δυναμικοί γυναικείοι χαρακτήρες, όπως οι δυο νεαρές βοσκοπούλες, η Πανώρια και η Αθούσα, αλλά και το πιο εμβληματικό παράδειγμα, αυτό που προέρχεται από το μυθολογικό

³⁰⁹ Σπάθης, «Ιταλικές πηγές», σ. 323

³¹⁰ Σαχίνης, *Μελέτες*, σ. 28.

³¹¹ Λ. Πολίτης, «Ποιμενική ποίηση και δράμα στην Κρήτη. Ομοιότητες και διαφορές με τα ιταλικά» *Θέατρο* 27-28 (1966), 3-5.

³¹² Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 123.

³¹³ Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 165-292.

κόσμο, δηλαδή η θεά Αφροδίτη. Παρότι παρουσιάζει διαφορετικά γνωρίσματα από τις παραπάνω προσωπικότητες, εξίσου δυναμική είναι η παρουσία της Φροσύνης (γριάς προξενήτρας). Από την άλλη, στους ανδρικούς χαρακτήρες συγκαταλέγονται οι ερωτευμένοι βοσκοί, ο Αλέξανδρος και ο Γύπαρης, αλλά και ο Γιαννούλης (χήρος βοσκός, πατέρας της Πανώριας).³¹⁴

Το θρησκευτικό δράμα

Στην Κρήτη το θρησκευτικό δράμα δεν γνώρισε την απήχηση που είχε στη Δυτική Ευρώπη, χωρίς ωστόσο και να απουσιάζει παντελώς. Πρόδρομος του είδους θεωρείται ο Μαρίνος Φαλιέρος, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, μεταξύ του 1418 και του 1430, συνέθεσε ένα κείμενο 404 στίχων που εμπεριείχε στοιχεία θρησκευτικού δράματος, το «Θρήνος εις τα Πάθη και την Σταύρωσιν του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού», το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καλύπτουν θρήνοι της Παναγίας.³¹⁵

Σχετικό ενδιαφέρον εμφανίζει και το ανώνυμο έργο «Λόγοι παρακλητικοί εις τα τίμια και Άγια Πάθη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού και θρήνος της Υπεραγίας Θεοτόκου», στο οποίο εξιστορούνται σε 112 στίχους τα Πάθη του Χριστού, σύμφωνα με το Ευαγγέλιο. Παρότι τα δυο παραπάνω έργα δεν έχουν φαινομενικά άμεση σχέση με το θέατρο, η θεατρική επίδρασή του επάνω τους είναι αναμφισβήτητη.³¹⁶

³¹⁴ Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 82.

³¹⁵ Van Gemert, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ.70, 73.

³¹⁶ W. Bakker, «Θρησκευτικό δράμα», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 223-224.

«Η Θυσία του Αβραάμ» (ανωνύμου)

Το μοναδικό παράδειγμα αμιγώς θρησκευτικού δράματος στην Κρήτη αποτελεί η «Η Θυσία του Αβραάμ»,³¹⁷ υψηλής ποιότητας έργο ανωνύμου ποιητή.³¹⁸ Ορισμένοι μελετητές το αποδίδουν στον Βιτσέντσο Κορνάρο,³¹⁹ λόγω των ομοιοτήτων στο ύφος του με τον «Ερωτόκριτο», ωστόσο σήμερα η άποψη αυτή αμφισβητείται έντονα. Αμφισβητούμενη είναι και η χρονολόγηση του έργου, καθώς άλλοι το χρονολογούν πριν από το 1635, άλλοι λίγο πριν την έναρξη του Κρητικού Πολέμου (1645), και άλλοι μετά πριν την πτώση του Χάνδακα (1669).³²⁰ Η πρώτη έκδοση του έργου πραγματοποιήθηκε στη Βενετία το 1696 ή το 1697.³²¹ Οι 37 συνολικά εκδόσεις του, οι οποίες κυκλοφόρησαν ανάμεσα στο 1696 και το 1874, αλλά και οι μεταφράσεις του στη σερβική και την τουρκική γλώσσα δηλώνουν ότι το θρησκευτικό δράμα αποτέλεσε λαϊκό ανάγνωσμα, είχε ιδιαίτερη απήχηση και αγαπήθηκε πολύ από το κοινό.³²²

Η «Θυσία του Αβραάμ», ποιητικό θεατρικό έργο 1.144 δεκαπεντασύλλαβων στίχων, οργανωμένων σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, βασίζεται στο γνωστό επεισόδιο της Παλαιάς Διαθήκης και, λογοτεχνικά, στο έργο «Lo Isach» του Luigi Grotto. Κύριο χαρακτηριστικό του είναι ότι δεν διαρθρώνεται σε πράξεις και χορικά, όπως ήταν η έως τότε παράδοση.³²³ Έτσι, κεντρική θέση καταλαμβάνει εδώ όχι η σκηνική δράση, αλλά η διεισδυτική ανάλυση των χαρακτήρων, οι οποίοι είναι αληθινά ανθρώπινοι,

³¹⁷ W. F. Bakker – A. Van Gemert (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.

³¹⁸ Αλεξίου, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 36-37.

³¹⁹ Για τον Βιτσέντσο Κορνάρο βλ. παραπάνω, στην ενότητα για τον «Ερωτόκριτο».

³²⁰ Vitti, *Ιστορία Λογοτεχνίας*, σ. 109-110.

³²¹ S. Salaville, «Deux Cretois etablis à Venise au XVIIe siècle. Gregoire et Marc-Maxime Maras», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1954), 351-364.

³²² Bakker, «Θρησκευτικό δράμα», σ. 227.

³²³ Ε. Κριαράς, «Ζητήματα της Θυσίας του Αβραάμ (χρονολόγηση - ο ποιητής)», *Θησαυρίσματα* 1 (1947), 228-229.

σκιαγραφημένοι με ψυχολογική αλήθεια και δραματική ένταση,³²⁴ και εκφράζουν τον βαθύ πατρικό πόνο, το σπαραγμό της μητέρας και το θρήνο του μικρού παιδιού.³²⁵

Η υπόθεση ξεκινά απότομα, με την παρουσία ενός αγγέλου, ο οποίος μεταφέρει στον Αβραάμ το επείγον και σαφές θεϊκό μήνυμα ότι ο μοναχογιός του, Ισαάκ, έπρεπε να θυσιαστεί για χάρη του Κυρίου. Παρά την αρχική του αντίδραση, ο Αβραάμ πολύ σύντομα κατανοεί ότι πρέπει να υπακούσει στο θέλημά Του και προσπαθεί να πείσει τη γυναίκα του, Σάρα, να δώσει και εκείνη την έγκρισή της. Μετά από ένα έντονο ξέσπασμά της, η Σάρα αναγκάζεται να συγκατατεθεί. Ο Αβραάμ ξεκινά άμεσα την εφαρμογή της θεϊκής εντολής και ξυπνά τον Ισαάκ με την πρόφαση ότι πρέπει να κατευθυνθούν προς το βουνό για να θυσιάσουν ένα ζώο στο Θεό. Όταν, ύστερα από τριήμερη ανάβαση στο βουνό, πατέρας και γιός φτάνουν στο σημείο της θυσίας, ο μικρός Ισαάκ μαθαίνει την αλήθεια και, αφού αρχικά με λυγμούς προσπαθεί να μεταπείσει τον πατέρα του, τελικά αποφασίζει να υποταχτεί στη θεϊκή βούληση. Λίγο πριν το μαχαίρι ακουμπήσει τη σάρκα του παιδιού, εμφανίζεται ξανά ο άγγελος, ανακοινώνοντας πως η δοκιμασία έχει φτάσει στο τέλος της. Το έργο έχει αίσιο τέλος για την οικογένεια, η οποία πιο ενωμένη από ποτέ ευχαριστεί τον Θεό για το έλεός Του.

Το εν λόγω έργο βασίζεται στη θρησκευτική παράδοση, άρα οι χαρακτήρες του δεν ανήκουν στη σφαίρα του ρεαλιστικού. Παρόλα αυτά οι συμπεριφορές και τα συναισθήματα που πηγάζουν μέσα από το δράμα συντελούν στην ταύτιση του αναγνώστη/θεατή με τους ήρωες, ειδικότερα με τη Σάρα, μητέρα που βιώνει τον επερχόμενο τραγικό χαμό του παιδιού της. Τους γυναικείους χαρακτήρες συμπληρώνει η Άντα (υπηρέτρια της Σάρας), ενώ στους ανδρικούς συγκαταλέγονται ο Αβραάμ (σύζυγος της Σάρας), ο Ισαάκ (υιός του Αβραάμ και της Σάρας) και ο υπηρέτης του Αβραάμ.³²⁶

³²⁴ Μανούσακας, *Κρητική Λογοτεχνία*, σ. 45.

³²⁵ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 30-33.

³²⁶ Ο.π., σ. 44-55.

Τα ιντερμέδια

Αναπόσπαστο τμήμα των έργων του Κρητικού Θεάτρου αποτελούν τα ιντερμέδια³²⁷ ή αλλιώς «θεαματικά έργα», δηλαδή πολύ μικρά δραματικά κείμενα, συνήθως 34-224 στίχων, τα οποία παρεμβάλλονται μεταξύ των πράξεων μιας παράστασης και λειτουργούν ως διαλείμματα αυτής. Από τα αντίστοιχα ιταλικά διαφέρουν ως προς τη δομή, η οποία είναι λιγότερο κανονική και συμμετρική, τη δράση, η οποία είναι πιο έντονη, και τη σημασία που δίνεται στο θεαματικό στοιχείο.³²⁸ Πολλές φορές τα ίδια ιντερμέδια χρησιμοποιούνταν σε διαφορετικά έργα και αντιγράφονταν από χειρόγραφο σε χειρόγραφο. Μέχρι σήμερα έχουν ανακαλυφθεί δεκαοκτώ κείμενα τέτοιου είδους από διάφορα έργα του Κρητικού Θεάτρου: α) τέσσερα ιντερμέδια που γράφτηκαν από τον Γεώργιο Χορτάτση για την «Ερωφίλη» και αποτελούνται από 600 στίχους, β) τέσσερα ιντερμέδια που ανήκουν στον «Φουρτουνάτο», αποτελούνται από 700 στίχους και ως θέμα τους έχουν τον Τρωϊκό Πόλεμο,³²⁹ γ) τέσσερα ιντερμέδια, 600 στίχων με ποικίλα θέματα, τα οποία αρχικά ανήκαν στον «Γύπαρη» και αργότερα συμπεριλήφθησαν στον «Κατσούρμπο», δ) ένα ιντερμέδιο 90 στίχων, σε χειρόγραφη μορφή, με ποιμενικά θέματα, και άλλα τρία νεότερα ιντερμέδια 260 στίχων, με θέμα τον Τρωϊκό πόλεμο και την ελληνική μυθολογία, τα οποία απαντούν στον «Γύπαρη», και ε) δύο ιντερμέδια, 180 στίχων με θέμα τους Τρωαδίτες και του Τούρκους, που απαντούν στην κωμωδία «Στάθης».³³⁰

Συνολικά οι στίχοι των ιντερμεδίων που έχουν διασωθεί υπολογίζονται στους 2.500, ξεπερνώντας την έκταση πολλών κρητικών έργων. Οι εκδόσεις του «Βασιλιά Ροδολίνου» και της «Θυσίας του Αβραάμ» δεν περιλαμβάνουν ιντερμέδια. Το

³²⁷ Από την ιταλική λέξη *intermedio* και *intermezzo*.

³²⁸ Rosemary Bamcroft-Marcus, «Ιντερμέδια», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 195-221.

³²⁹ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 178-180.

³³⁰ Σαχίνης, *Μελέτες*, σ. 175-177.

χειρόγραφο του «Ζήνωνα» δίνει την εντύπωση ύπαρξης ιντερμεδίων, τα οποία ωστόσο δεν σώζονται.³³¹

Κατά την παρουσίασή τους στη σκηνή επιστρατεύονταν διάφορα μέσα, όπως μηχανήματα, σκηνικά τεχνάσματα, εντυπωσιακά κοστούμια και μουσική, προκειμένου να γίνει πειστικότερη η αναπαράσταση των μαχών, οι οποίες, σύμφωνα με τα παραπάνω, είχαν εμπνευστεί από την ελληνική μυθολογία, τον Τρωϊκό πόλεμο και τις Σταυροφορίες.³³²

Τα μικρής έκτασης δραματικά αυτά κείμενα, άλλοτε περισσότερο, άλλοτε λιγότερο, εμπειρείχαν στοιχεία από τη δημοτική προφορική παράδοση. Όσον αφορά τους ποιητές, σε κάποιες περιπτώσεις γνωρίζουμε το ακριβές τους όνομα, ενώ σε άλλες αυτό δεν αναφέρεται, με αποτέλεσμα τα ιντερμέδιά τους να λογίζονται ως έργα ανώνυμου δημιουργού.³³³

Η απήχηση των έργων του Κρητικού Θεάτρου -

Αναγνωσιμότητα, προφορική παράδοση και θεατρικές παραστάσεις

Ορισμένα από τα έργα του Κρητικού Θεάτρου ξεχώρισαν για την απήχηση που είχαν στο ευρύ κοινό από την περίοδο της δημιουργίας τους και πέρα, σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, είτε ως αναγνώσματα, είτε ως θεατρική πράξη. Επί παραδείγματι, η «Ερωφίλη» γνώρισε τεράστια αναγνωσιμότητα, η οποία οφειλόταν στην προφορική παράδοση των θεατρικών διασκευών της και της διάδοσής της ως δημοτικού τραγουδιού και μέσω παροιμιών.³³⁴

Από την άλλη, ανοιχτό παραμένει το ζήτημα αν τα έργα του Κρητικού Θεάτρου προορίζονταν για να παρασταθούν και, γενικά, αν δίνονταν θεατρικές παραστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ο Zuanne Papadopoli, κρητικός πρόσφυγας στην Πάντοβα,

³³¹ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 179-180.

³³² Bamcroft-Marcus, «Ιντερμέδια», σ. 221-223.

³³³ Σολομός, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 216-219.

³³⁴ Holton, «Κρητική Αναγέννηση», σ. 19.

σε κείμενό του, όπου κατέγραψε τις αναμνήσεις του από την πατρίδα του, τον Χάνδακα, το 1690, 21 χρόνια μετά την άλωση της κρητικής πρωτεύουσας (1669), αναφέρεται σε θεατρικές παραστάσεις, διευκρινίζοντας ότι: «κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού, δεν παριστάνονταν άλλα έργα, παρά μόνο κωμωδίες και στην ελληνική γλώσσα».³³⁵

Για το θέμα της παράστασης ή όχι των έργων του Κρητικού Θεάτρου, έχουν διατυπωθεί αρκετές και διαφορετικές απόψεις από έγκριτους σύγχρονους μελετητές.

Ο Εμμ. Δουλγεράκης υποστήριξε ότι η «Ερωφίλη», εκτός του ότι γνώρισε πολλές επανεκδόσεις, παιζόταν στα θέατρα του Μεγάλου Κάστρου ως την άλωση του Χάνδακα από τους Οθωμανούς (1669).³³⁶

Ο Απ. Σαχίνης εικάζει ότι θεατρικές παραστάσεις παρουσιάζονταν κατά τη διάρκεια εορταστικών εκδηλώσεων στη μεγάλη πλατεία του Ρεθύμνου, μπροστά στις θεατροειδείς πύλες της Loggia, και συμμερίζεται τις απόψεις του Αλέξη Σολομού, ο οποίος ισχυριζόταν ότι οι πλατείες, τα χωριά, τα σπίτια ιδιωτών, οι Ακαδημίες, οι επαύλεις των γαιοκτημόνων και τα χωριά αποτελούσαν χώρους θεατρικής δραστηριότητας.³³⁷

Ο Ν. Παναγιωτάκης, από την πλευρά του, έχει υποστηρίξει ότι τα έργα του Κρητικού Θεάτρου γράφτηκαν για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες θεατρικές ανάγκες του τόπου και της εποχής, ενώ εξαιρεί την τραγωδία «Βασιλεύς Ροδολίνος», την οποία ο συγγραφέας της δεν προόριζε για τη σκηνή. Τη θέση του τη στηρίζει σε έμμεσες μαρτυρίες που παρέχουν τα κείμενα των έργων, σε λιγοστές σκηνικές οδηγίες που παρεμβάλλονται, σε δευτερεύουσες πηγές που περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα, σε

³³⁵ Z. Papadopoli, *L'Occio (Time of leisure)*, edited with an English translation, introduction, commentary and glossary by Alfred Vincent, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2007, σ. 119.

³³⁶ Ε. Ι. Δουλγεράκης, «Ανέκδοτοι δημοτικά παραλλαγαί της “Ερωφίλης” και της “Βοσκοπούλας”», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1956), 241-272.

³³⁷ Σαχίνης, *Μελέτες*, σ. 82-83.

έντυπες εκδόσεις τους και ειδικότερα στις ακόλουθες έξι μαρτυρίες που, κατά τη γνώμη του, αποδεικνύουν τη διεξαγωγή θεατρικών παραστάσεων στην Κρήτη.³³⁸

Η πρώτη μαρτυρία ανάγεται στο 1530, όταν, όπως έχει προαναφερθεί, ο βενετός Antonio Molino επισκέφθηκε την Κέρκυρα και την Κρήτη για να παρουσιάσει θεατρικές παραστάσεις. Η δεύτερη και η τρίτη μαρτυρία εντοπίζονται σε χειρόγραφα του Andrea Cornaro, στα οποία γίνεται λόγος για μια θεατρική παράσταση του έργου του Guarini «Pastor Fido» στον Χάνδακα (1611) και σε μια άλλη θεατρική παράσταση, την οποία ο ιστορικός και συγγραφέας χαρακτηρίζει ως *commedia spia*, όρος ασυνήθιστος και δυσερμήνευτος. Την τέταρτη μαρτυρία αποτελεί η έκδοση του ιταλικού ποιμενικού δράματος «Amorosa Fede», του ελληνορθόδοξου νεαρού σπουδαστή από το Ρέθυμνο Αντώνιου Πάντιμου, το οποίο γράφτηκε για τις γιορτές των γάμων δυο αρχοντικών οικογενειών της Κρήτης.

Η πέμπτη μαρτυρία αποδίδεται στον προαναφερθέντα κρητικό πρόσφυγα στην Πάντοβα, Ιωάννη Παπαδόπουλο, ο οποίος στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι παρουσιάζονταν περισσότερες από μια κρητικές κωμωδίες κάθε χρόνο, κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού.

Την έκτη μαρτυρία παρείχε ο γιος του ανωτέρω, ο Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος, συγγραφέας της ιστορίας του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, ο οποίος σε χειρόγραφο κείμενο αναφέρει ότι η «Ερωφίλη» είχε παρασταθεί αρκετές φορές μετά το 1645 στον πολιορκούμενο Χάνδακα και σε πλατείες της πόλης.³³⁹

Την άποψη περί θεατρικής δραστηριότητας συμμαρτυρούνται επίσης και άλλοι μελετητές της περιόδου.

Κατά τον Β. Πούχγερ, οι παραστάσεις των κρητικών θεατρικών έργων παρουσιάζονταν κατά τη διάρκεια εορταστικών εκδηλώσεων (όπως το Καρναβάλι), σε

³³⁸ Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 145-147.

³³⁹ Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο*, σ. 148-150.

υπαίθριο χώρο, συνήθως στις πλατείες των πόλεων, από άνδρες-ερασιτέχνες ηθοποιούς.³⁴⁰

Σύμφωνα με τον Στ. Κακλαμάνη, θεατρικές παραστάσεις δίνονταν στα δημόσια κτίρια του Χάνδακα υπό την αιγίδα της Ακαδημίας των Stravaganti, η οποία από το 1590 χρηματοδοτούσε την παραγωγή θεατρικών έργων και το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων.³⁴¹

Αντίθετα με τους παραπάνω, ο Σπ. Ευαγγελάτος θεωρούσε ότι τα θεατρικά κείμενα γράφονταν για να διαβαστούν και όχι να παρουσιαστούν ενώπιον του κοινού. Πιθανότατα οι συγγραφείς έμεναν με τη φαντασίωση της σκηνικής πραγμάτωσης των έργων τους, αφού μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει καμία πληροφορία για τους διοργανωτές των υποτιθέμενων παραστάσεων ούτε για τους ερασιτέχνες ηθοποιούς που ενσάρκωναν τους ρόλους.³⁴²

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στην αιγαιοπελαγίτικη και επτανησιακή δραματουργία.³⁴³ Πάντως, με καθολικό τρόπο η Κρητική Λογοτεχνία, και ειδικότερα το Κρητικό Θέατρο, αναγνωρίστηκαν μόνο μετά τα τέλη του 19ου αιώνα, και μάλιστα από τους δημοτικιστές, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος χαρακτήρισε την «Ερωφίλη» ως την απαρχή του νεοελληνικού θεάτρου.³⁴⁴ Στο πλαίσιο αυτό τα κρητικά θεατρικά έργα θεωρούνται, μαζί με την υπόλοιπη ποιητική λογοτεχνική παραγωγή της βενετοκρατούμενης Κρήτης,

³⁴⁰ Πούχγερ, *Νεοελληνικό Θέατρο*, σ. 95.

³⁴¹ Κακλαμάνης, «Istoria Candiana», σ. 185.

³⁴² Σπ. Α. Ευαγγελάτος, «Υπήρξαν θεατρικές παραστάσεις σε ελληνική γλώσσα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη...», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσιγκάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2014, σ. 240-246.

³⁴³ Πούχγερ, *Επισκόπηση της ιστορίας*, σ. 370-373.

³⁴⁴ Β. Πούχγερ, «Απηχίσεις της “Ερωφίλης” στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Κείμενα και αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1997, σ. 272-275.

ως η πρώτη έκφραση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και έχουν καταλάβει σημαίνουσα θέση στο ρεπερτόριο της σύγχρονης ελληνικής θεατρικής σκηνής.

Οι γυναίκες μέσα από τα έργα του Κρητικού Θεάτρου

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου, γραμμένα στο σύνολό τους κατά την τελευταία εκατονταετία της περιόδου της βενετοκρατίας στην Κρήτη, περιέχουν ένα πλούσιο υλικό για τις κοινωνικές πραγματικότητες της εποχής τους, άλλα άμεσα, όπως οι κρητικές κωμωδίες, και άλλα έμμεσα, όπως οι τραγωδίες, το ποιμενικό δράμα και το θρησκευτικό δράμα. Στο πλαίσιο αυτό, οι ποικίλοι γυναικείοι ρόλοι, που εντοπίζονται στα θεατρικά κείμενα, μπορεί να χρησιμεύσουν ως μια επιπλέον πηγή για τη διερεύνηση της θέσης της γυναίκας στην κρητική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, όμως, προϋπόθεση για τη συναγωγή συμπερασμάτων είναι να ληφθούν υπόψη οι καταβολές και οι στοχεύσεις των ίδιων των συγγραφέων τους, αλλά και το είδος του μελετώμενου θεατρικού είδους καθώς και οι χώροι και χρόνοι, πραγματικοί ή φανταστικοί και ασαφείς, εντός των οποίων διαδραματίζονται. Στο πλαίσιο αυτό, στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια συνθετική παρουσίαση των γυναικείων χαρακτήρων, που απαντούν στα θεατρικά είδη, ανά κοινωνική - επαγγελματική κατηγορία, σε σύνδεση με τις γνωστές από τις αρχαιακές πηγές μαρτυρίες για το θέμα. Στο πλαίσιο αυτό, θα εξεταστούν οι ρόλοι των γυναικών μιας βασιλικής αυλής, της ευσεβούς συζύγου και μητέρας, της βοσκοπούλας, της γυναίκας-συζύγου των μεσαίων στρωμάτων, της χήρας, της ψυχοκόρης, της εργαζόμενης γυναίκας (νένας, υπηρέτριας, προξενήτρας-μεσίτρας, κοινής γυναίκας) και των Θεοτήτων, που εμφανίζονται στην κρητική δραματολογία.

Ο κύκλος της βασιλείας. Βασιλοπούλες και Βασίλισσα

Στα έργα του Κρητικού Θεάτρου υπάρχουν τρεις ρόλοι πριγκιπισσών, η μία εκ των οποίων εξελίσσεται σε σύζυγο βασιλιά, και ένας ρόλος χήρας-βασίλισσας – και οι τέσσερις στην τραγωδία. Στην «Ερωφίλη»³⁴⁵ βασιλοπούλα είναι η ομώνυμη ηρωίδα, ενώ στον «Βασιλέα Ροδολίνο» επίσης βασιλοπούλες είναι τόσο η Αρετούσα όσο και η Ροδοδάφνη, με την Αννάζια να κατέχει ρόλο χήρας-βασίλισσας. Από αυτές, οι δύο

³⁴⁵ Αλεξίου – Αποσκήτη (επιμ.), *Ερωφίλη*, σ. 95.

πρώτες αποτελούν την κεντρική ηρωίδα των δυο έργων, ενώ οι δυο τελευταίες έχουν δευτερεύουσα θέση στη θεατρική πλοκή.³⁴⁶

Οι δυο τραγωδίες ανήκουν στα έργα που κινούνται σε ασαφή, μυθολογικό χρόνο, σε χώρο έξω από την Κρήτη, ενώ το πολίτευμα που εμφανίζουν –η βασιλεία ως απόλυτη μοναρχία– και το γενικότερο πολιτικοκοινωνικό περιβάλλον τους διαφέρει ριζικά από την πολιτειακή και πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα της Βενετίας και συνακολούθως των βενετικών κτήσεων στην Ανατολή, όπως η Κρήτη. Στο πλαίσιο αυτό, και οι γυναίκες των βασιλικών αυλών της τραγωδίας ανήκουν στη σφαίρα του φανταστικού και δεν έχουν καμιά άμεση αντιστοιχία με υπαρκτές κοινωνικές κατηγορίες γυναικών της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Παρά ταύτα, μέσα από τους ρόλους τους θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει έμμεσες αναφορές σε ιστορικά στοιχεία της εποχής.³⁴⁷

Και στις τέσσερις περιπτώσεις η εξέχουσα θέση των τεσσάρων γυναικών απορρέει από τη σχέση με έναν άνδρα-βασιλιά. Η Ερωφίλη είναι κόρη του βασιλιά της Μέμφης,³⁴⁸ ενώ η Αρετούσα είναι κόρη του βασιλιά της Καρχηδόνας και ακολούθως δίδεται ως σύζυγος του βασιλιά της Μέμφης, Ροδολίνου, του οποίου ως αδελφή και μητέρα αναφέρονται η Ροδοδάφνη και η Αννάζια.³⁴⁹

Με τον ίδιο τρόπο, στην Κρήτη η θέση μιας γυναίκας ευγενούς καθοριζόταν από το θεσμικό καθεστώς της ευγένειας, βενετικής ή κρητικής, που κατείχε ο πατέρας της και αργότερα ο σύζυγός της, ενώ ο γάμος με μη ευγενή συνεπαγόταν την απώλεια της ευγένειας και για την ίδια. Αποστολή των πριγκιπισσών της τραγωδίας ήταν να προωθήσουν τα πολιτικά-οικονομικά συμφέροντα του οικογενειακού βασιλείου με ένα γάμο, σύμφωνα με την επιλογή του επικεφαλής του βασιλικού οίκου, πατέρα ή αδελφού.

Κατ' αντιστοιχία, οι γαμήλιες στρατηγικές της οικογένειάς της καθόριζαν την τύχη μιας γυναίκας της βενετικής και κρητικής ευγένειας στην Κρήτη και ο γάμος των

³⁴⁶ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 53.

³⁴⁷ Γ. Ν. Ορφανουδάκης, *Η γυναίκα της Κρήτης με βάση κυρίως τα έργα της τέχνης. Από τους προϊστορικούς ως τους πρόσφατους χρόνους*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοεκδοτική, 1995, σ. 120.

³⁴⁸ Αλεξίου – Αποσκήτη (επιμ.), *Ερωφίλη*, σ. 95.

³⁴⁹ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 53.

νεαρών μελών ευγενών οικογενειών αποφασιζόταν από τους άρρενες κηδεμόνες τους ήδη από την παιδική τους ηλικία. Στον κύκλο της ευγένειας κυριαρχούσε η κοινωνική ενδογαμία, με στόχο την ενδυνάμωση της οικογένειας και την ενίσχυση του κοινωνικού κύρους της, αλλά δεν έλειπαν παραδείγματα γάμων μεταξύ ευγενών και εύπορων *cittadini* για λόγους οικονομικούς. Σε περίπτωση γάμου μιας κόρης ευγενούς με *cittadino*, αυτή έχανε την ευγένεια, ενώ, αν συνέβαινε το αντίθετο, η γυναίκα *cittadina* αναβαθμιζόταν σε ευγενή. Γάμος γυναίκας ευγενούς με άνδρα των κατώτερων στρωμάτων δεν ήταν αποδεκτός.³⁵⁰

Η μειονεκτική θέση των γυναικών σε σχέση με εκείνη του πατέρα, του συζύγου ή του αδελφού,³⁵¹ η υπακοή και ο σεβασμός που όφειλαν στο πρόσωπό τους, η μη άμεση συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας, η απασχόληση με τα του οίκου τους και την εποπτεία του υπηρετικού προσωπικού³⁵² είναι ορισμένες μόνο από τις πλευρές της ζωής μιας γυναίκας στο φανταστικό περιβάλλον της τραγωδίας, αλλά επίσης και μεταξύ των γυναικών της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Ωστόσο, πέρα από τους στερεότυπους ρόλους και κανόνες που αποτυπώνονται στην τραγωδία, στα ίδια έργα οι ηρωίδες εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη παρέκκλιση από τα παραδεδεγμένα πρότυπα συμπεριφοράς, τις στάσεις που όφειλαν να τηρούν και την αποστολή που είχαν χρέος να επιτελέσουν.

Χαρακτηριστικά, η Ερωφίλη παραβαίνει το ύψιστο καθήκον της έναντι του βασιλιά-πατέρα της και αντιτίθεται στους γαμήλιους σχεδιασμούς του για το μέλλον της και το μέλλον του βασιλείου του, παντρεύεται κρυφά τον Πανάρετο, αδιαφορώντας για τους ισχύοντες κανόνες, και, παρότι αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της παράβασης, παραμένει αμετανόητη για την επιλογή της.³⁵³ Στο πλαίσιο της απόκλισής της από τα πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς, συλλαμβάνεται μάλιστα επ' αυτοφώρω από τον πατέρα της να κρατά το χέρι του Πανάρετου σε ένα ανάκλιτρο, πράξη για την οποία ο βασιλιάς

³⁵⁰ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 213, 216, 217.

³⁵¹ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 85.

³⁵² Ο.π., 82-85, 101.

³⁵³ Χορτάτσης, *Ερωφίλη*, σ. 97-216.

οδηγείται στα άκρα και τον φονεύει, προσφέροντας στην Ερωφίλη ως γαμήλιο δώρο τα μέλη του.³⁵⁴

Αντίθετα, στον «Βασιλέα Ροδολίνο», η Αρετούσα υπακούει στις εντολές του δικού της βασιλιά-πατέρα και παντρεύεται τον Ροδολίνο, προς τον οποίο όμως τα συναισθήματά της δεν είναι αρνητικά, όπως αποδεικνύεται από την ειλικρινή ερωτική σχέση που αναπτύσσεται στη συνέχεια μεταξύ τους. Από την άλλη, όταν αποκαλύπτεται η αλήθεια και ο σύζυγός της ζητά να παντρευτεί τον αδελφικό του φίλο, Τρωσίλο, βασιλιά της Περσίας και ορκισμένο εχθρό του βασιλείου της, εκείνη αρχικά δέχεται για να αποδείξει την αγάπη, την αφοσίωση και το σεβασμό που τρέφει στο πρόσωπο του. Στη συνέχεια όμως, βαθιά προδομένη και πληγωμένη, θα αυτοκτονήσει, αντιδρώντας στις ανδρικές αποφάσεις, έστω και με τη θυσία του ίδιου της του εαυτού.

Από την άλλη, ο χαρακτήρας της Ροδοδάφνης διαφέρει από αυτόν των δύο παραπάνω πριγκιπισσών. Ο πατέρας της δεν ζει, αλλά τη θέση του έχουν πάρει ο αδελφός της, Ροδολίνος, και η μητέρα τους, Αννάζια, τους οποίους οφείλει να υπακούει και να σέβεται.³⁵⁵ Ανεξάρτητη και ανυπότακτη, η Ροδοδάφνη αρνείται με επιμονή να παντρευτεί και συχνά έρχεται σε αντιπαράθεση για το θέμα με τη μητέρα της, η οποία ασφαλώς εκφράζει και τη βούληση του γιου της και βασιλιά Ροδολίνου. Τελικά όμως και η Ροδοδάφνη υποτάσσεται ως γυναίκα στον κοινωνικό της ρόλο και αποφασίζει να υποχωρήσει για χάρη του αδελφού της και του βασιλείου, αποδεχόμενη το γάμο με τον Τρωσίλο. Ωστόσο, οι τραγικές εξελίξεις ανάμεσα στην Αρετούσα, τον Ροδολίνο και τον Τρωσίλο θα έχουν επιπτώσεις και σε εκείνη, που επίσης θα καταλήξει στην αυτοκτονία.³⁵⁶

Συνολικά, και οι τρεις βασιλοπούλες εμφανίζονται να αντιδρούν με πράξεις και στάσεις έναντι των αποφάσεων μελών της βασιλικής οικογένειας, ανδρών αλλά και της βασίλισσας-μητέρας, που αντίκεινται στα συναισθήματά τους. Η αντίδρασή τους όμως αυτή δεν οδηγεί στην επίτευξη των στόχων τους, αλλά στην αποφυγή της μοίρας τους μέσα από τη θυσία της ίδιας της ζωής τους.

³⁵⁴ Γ. Ι. Παναγιωτάκης, *Η γυναίκα της Κρήτης στο χθες και στο σήμερα*, Ηράκλειο 2003, σ. 164-165.

³⁵⁵ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 78-83, 93-102.

³⁵⁶ Ο.π., σ. 160-63.

Στις ιστορικές πηγές, συγκεκριμένα στοιχεία για αντιδράσεις γυναικών της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη ως προς τους προαποφασισμένους από την οικογένειά τους γάμους δεν έχουν εντοπιστεί. Εύλογα μπορεί να υποθεθεί ότι οι δυο κρητικές τραγωδίες εξέφραζαν κοινωνικές και συναισθηματικές καταστάσεις, που δεν ήταν άγνωστες στις ευγενείς γυναίκες του νησιού. Το ζήτημα όμως παραμένει ανοικτό στην έρευνα.

Ευσεβής σύζυγος και μητέρα

Η «Θυσία του Αβραάμ» στηρίζεται στη Βίβλο, αλλά η δράση της τοποθετείται στην Κρήτη,³⁵⁷ σε ασαφή χρόνο, επομένως, όπως και η τραγωδία, στερείται ρεαλιστικών χαρακτηριστικών. Η κύρια ηρωίδα, η Σάρα, αποτελεί το πρότυπο της ευσεβούς γυναίκας, αφοσιωμένης συζύγου ενός εξέχοντος άνδρα, όπως ο Αβραάμ, και μητέρας, με κύριο ενδιαφέρον τη φροντίδα του οίκου της. Ο σεβασμός, η εμπιστοσύνη αλλά και η υπακοή στο σύζυγό της, σε συνδυασμό με τη βαθιά πίστη της, θα την οδηγήσει να αποδεχτεί τελικά την ύψιστη θυσία που της ζητείται στο όνομα του Θεού, αυτή του ίδιου της του γιού.³⁵⁸

Χωρίς άμεσες αναφορές στην κρητική κοινωνία, η Σάρα εμφάνιζε αναλογίες με το πρότυπο της βαθιά θρησκευόμενης, αφοσιωμένης στην οικογένειά της και ευπειθούς συζύγου όλων των κοινωνικών στρωμάτων, και μάλιστα των ανώτερων, που εκπαίδευε τις κόρες της στις οικιακές εργασίες, με σκοπό να τις προετοιμάσει για τα μελλοντικά τους καθήκοντα ως συζύγους και μητέρες, αλλά και δίδασκε στα παιδιά της την αγάπη στο Θεό και το σεβασμό στα μέλη της οικογένειάς της.³⁵⁹

³⁵⁷ Bakker, «Θρησκευτικό Δράμα», σ. 229.

³⁵⁸ Bakker – Van Gemert, *Η Θυσία*, σ. 165-292.

³⁵⁹ Παναγιωτάκης, *Η γυναίκα της Κρήτης*, σ. 162-167.

Η βοσκοπούλα

Τα ποιμενικά δράματα αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση στην κρητική δραματουργία. Ο κόσμος των ποιμενικών πληθυσμών και της κοινωνίας των βουνών που αποτυπώνουν ήταν υπαρκτός και καταλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου και του πληθυσμού της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Από την άλλη όμως, ο ίδιος κόσμος παρουσιάζεται, υπό την επίδραση του αρκαδισμού, εξιδανικευμένος τόσο ως προς το φυσικό περιβάλλον όσο και ως προς τα πρόσωπα και τη ζωή τους.³⁶⁰

Στο πλαίσιο αυτό, στην «Πανώρια», η ομώνυμη κεντρική ηρωίδα, Πανώρια, αλλά και η φίλη της Αθούσα, βοσκοπούλες και οι δυο, ζουν ελεύθερες και ανεξάρτητες στα κρητικά βουνά, επιδίδονται στο κυνήγι και αρνούνται το γάμο έως την ώρα που θα υποταχθούν κι αυτές στη δύναμη του έρωτα. Επιπλέον, η Πανώρια, σύμφωνα με τον πατέρα της, Γιαννούλη, ασχολείται με πάθος με την ποιμενική ζωή, αλλά είναι οκνηρή και απέχει από τις οικιακές εργασίες, σε αντίθεση με τη νεκρή σύζυγό του και μητέρα της, την εργατικότητα της οποίας ο ίδιος δεν παύει να εξαίρει.³⁶¹

Ασφαλώς η γυναίκα στην κρητική ύπαιθρο, και μάλιστα στο ορεινό τμήμα της, απολάμβαναν εκ των πραγμάτων μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Από την άλλη, όμως, υπόκεινταν επίσης σε αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς, σύμφωνα με τους πατροπαράδοτους κώδικες τιμής της κοινωνίας των βουνών, που δεν συμφωνούν με τον απείθαρχο τύπο της βοσκοπούλας, που αναδύεται από την «Πανώρια». Επιπλέον, στο έργο δεν αποτυπώνονται οι δύσκολες συνθήκες που ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίζει η γυναίκα στον αγροτικό-ποιμενικό χώρο, σκληρά εργαζόμενη και απασχολούμενη σε ποικίλους τομείς, ορισμένοι από τους οποίους παραδοσιακά θεωρούνται «ανδρικοί»: ευθύνη της ταπεινής οικογενειακής εστίας, μέριμνα του συζύγου και των παιδιών της, συμμετοχή σε όλες τις αγροτικές και ειδικά τις κτηνοτροφικές εργασίες, όπως η σπορά,

³⁶⁰ Σπάθης, «Ιταλικές πηγές», σ. 323-324.

³⁶¹ Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 165-292.

το βοτάνισμα, η συγκομιδή και η αποξήρανση των καρπών, αλλά και η φροντίδα των ζώων, το άρμεγμα, η τυροκομία, το γνέσιμο.³⁶²

Η γυναίκα-σύζυγος των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων

Στον «Κατσούρμπο», η Αρμένισσα –πικραμένη μητέρα από την απώλεια της χαμένης κόρης της– εμφανίζεται ως σύζυγος ενός εύπορου μη ευγενούς και μη Κρητικού συζύγου, κατοίκου της πόλης του Χάνδακα, η οποία είχε ως κύρια απασχόληση τη φροντίδα του σπιτιού της, με τη συνδρομή και της υπό την επίβλεψή της υπηρέτριας της. Ο δυναμικός χαρακτήρας της εκδηλώνεται όταν αποκαλύπτει τη σχεδιαζόμενη απιστία του γηραιού συζύγου της, μη διστάζοντας να χρησιμοποιήσει εναντίον του ακόμη και βία.³⁶³

Πρόκειται για γυναικείο τύπο, που παραπέμπει στις μη εργαζόμενες γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων, που περιορίζονταν στα του οίκου της και ακολουθούσαν τα χριστιανικά και κοινωνικά πρότυπα της εποχής, αλλά παράλληλα διέθεταν ελευθερία κινήσεων και είχαν τα περιθώρια να επιβάλουν την οικογενειακή τάξη.

Η χήρα

Γενικά, στις βενετικές κτήσεις, οι χήρες αποτελούσαν μια ιδιαίτερη περίπτωση γυναικών, περισσότερο ευνοημένη από κάθε άλλη κατηγορία τους. Ανάμεσα στα δικαιώματα που κατείχαν συμπεριλαμβάνονταν η ενεργή συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και η διαχείριση της εξώπροικης περιουσίας τους.³⁶⁴

Η πρώτη υποχρέωσή τους αφορούσε την τήρηση, τουλάχιστον μέχρι τη συμπλήρωση ενός έτους από το θάνατο του συζύγου τους, των θρησκευτικών καθηκόντων, τα οποία ποίκιλλαν ανάλογα με την κοινωνική θέση και το δόγμα που

³⁶² Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 74-75.

³⁶³ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 149-232.

³⁶⁴ Παπαδιά-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα», σ. 195.

πρέσβευαν.³⁶⁵ Επίσης, όφειλαν να μεγαλώνουν με φροντίδα τα παιδιά τους, εκτελώντας επακριβώς τη διαθήκη του θανόντος συζύγου τους, για να μη χάσουν την κηδεμονία τους, πολλές φορές κάτω από τον στενό έλεγχο των επιτρόπων συγγενών.³⁶⁶ Οι εύπορες χήρες, μη έχοντας οικονομικά προβλήματα, μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις αυξημένες απαιτήσεις ανατροφής των παιδιών τους, να φροντίσουν για έναν καλό γάμο για τις κόρες τους και για τη μόρφωση των αρσενικών απογόνων τους. Σε αντανάκλαση αυτού του κλίματος, στον «Βασιλέα Ροδολίνο», η Αννάζια, χήρα βασίλισσα, φρόντισε να προικίσει τα παιδιά της, τον Ροδολίνο και τη Ροδοδάφνη, με τα καλύτερα εφόδια.³⁶⁷

Σε περίπτωση που οι χήρες μαστίζονταν από οικονομικές δυσκολίες, είτε αναζητούσαν εργασία ως υπηρέτριες σε σπίτια ευγενών και άλλων οικογενειών είτε έδιναν τα παιδιά τους για υιοθεσία σε εύπορες οικογένειες της πόλης είτε εισέρχονταν σε μοναστήρια είτε κατέφευγαν στην πορνεία.³⁶⁸ Άλλες πάλι επιδίωκαν δεύτερο γάμο, παρότι η στάση της κοινωνίας ήταν αρνητική και προωθούσε τη μονογαμία ως στοιχείο ενάρετου βίου της γυναίκας, η οποία με αυτόν τον τρόπο διαφύλασσε την τιμή του συζύγου και της οικογένειάς της. Έτσι, στον «Φουρτουνάτο», η χήρα Μηλιά δεν δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον Τζαβάρλα, ο οποίος επιθυμούσε να την παντρευτεί,³⁶⁹ αλλά και στην «Πανώρια» παρόμοια είναι η στάση της χήρας γριάς Φροσύνης, η οποία δεν ανταποκρίνεται στα επίμονα ερωτικά καλέσματα που δεχόταν από το χήρο γέρο βοσκό Γιαννούλη.³⁷⁰

Όπως προαναφέρθηκε, το θέμα του γάμου και ειδικότερα της προικοδότησης των κοριτσιών αποτελούσε κεφαλαιώδες ζήτημα για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Στον «Φουρτουνάτο», η χήρα Μηλιά, λόγω της αδυναμίας της να παράσχει προίκα στην κόρη της, Πετρονέλλα, αποφασίζει να την παντρέψει το συντομότερο δυνατό με το γέρο

³⁶⁵ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 66-67, 311-318.

³⁶⁶ Βαρζελιώτη, «Η διαχείριση του νοικοκυριού», σ. 311-315.

³⁶⁷ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνο*, σ. 51-171.

³⁶⁸ Βαρζελιώτη, *Κρητική κωμωδία*, σ. 118-124.

³⁶⁹ Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος*, σ. 49-50.

³⁷⁰ Χορτάτσης, *Πανώρια*, σ. 165-292.

γιατρό Λούρα, με σκοπό να εξασφαλίσει το μέλλον της οικονομικά, αδιαφορώντας για τις επιθυμίες της.³⁷¹

Η ψυχοκόρη

Στον «Κατσούρμπο», η κεντρική ηρωίδα, η νεαρή Κασσάντρα, ήταν ένα παιδί, το οποίο βιαίως είχαν αποσπάσει από τους γονείς του πειρατές και είχε εξαγοραστεί στο σκλαβοπάζαρο της Χίου έναντι 2.000 υπερπύρων από το σύζυγο της Πουλισένας, για να ζήσει στο εξής μαζί τους ως θετή κόρη ή ψυχοκόρη.³⁷² Πρόκειται για το μοναδικό χαμένο παιδί θηλυκού γένους της κρητικής κωμωδίας, ωστόσο το μοτίβο του χαμένου παιδιού απαντά και στις υπόλοιπες δύο κωμωδίες, με χαμένα αγόρια τη φορά αυτή. Συγκεκριμένα, στον «Στάθη», ο νεαρός Χρύσιππος σώθηκε από τον ζακύνθιο Γαβρήλη,³⁷³ ενώ «Φουρτουνάτο», ο Γιαννούτσος είχε εξαγοράσει από σκλαβοπάζαρο ένα αγόρι, στο οποίο έδωσε το όνομα Φουρτουνάτος, μεγαλώνοντάς το ως δικό του παιδί.³⁷⁴ Και οι τρεις ιστορίες συγκλίνουν στο ότι τα ψυχοπαίδια είχαν αποσπαστεί από τις φυσικές τους οικογένειες από πειρατές που λεηλατούσαν κατά καιρούς το νησί από το οποίο κατάγονταν. Οι θετοί γονείς εξασφάλιζαν οικονομικά τα παιδιά και αυτά με τη σειρά τους ανταπέδιδαν με την παροχή οικιακών ή επαγγελματικών υπηρεσιών.³⁷⁵

Έτσι συνέβη με την Κασσάντρα, η οποία κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου των θετών γονέων της περιοριζόταν στις οικιακές εργασίες. Καθώς οι επαγγελματίες της εποχής εκπαίδευαν τα ψυχοπαίδια τους, προκειμένου να ακολουθήσουν την εργασία τους, όταν χήρεψε η Πουλισένα σχεδόν εξανάγκασε την ψυχοκόρη της να ακολουθήσει το επάγγελμά της, αφού πρώτα της έμαθε τα μυστικά του, με σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Αξιοσημείωτο είναι ότι η Κασσάντρα δεν δείχνει φανερά

³⁷¹ Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος*, σ. 44-45.

³⁷² Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 147-232.

³⁷³ Martini (επιμ.), *Στάθης*, σ. 137-140.

³⁷⁴ Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος*, σ. 13-15.

³⁷⁵ Βαρζελιώτη, *Κρητική κωμωδία*, σ. 54.

ενοχλημένη από τη συμπεριφορά της θετής μητέρας της, αφού στο τέλος του έργου εμφανίζεται μάλιστα ευγνώμων για την ανατροφή που της παρείχε.³⁷⁶

Η εργαζόμενη στα έργα του Κρητικού Θεάτρου

Οι γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων των πόλεων, σε αντίθεση με τις ευγενείς και εύπορες γυναίκες του χώρου, όπως προαναφέρθηκε, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, αναγκάζονταν να ασκήσουν διάφορα επαγγέλματα,³⁷⁷ ορισμένα από τα οποία απαντούν και στα έργα του Κρητικού Θεάτρου, και ιδίως στην κρητική κωμωδία.

α) Η νένα

Και στις δυο κρητικές τραγωδίες, «Ερωφίλη» και «Βασιλεύς Ροδολίνος, ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στους θεατρικούς χαρακτήρες έχει η νένα, δηλαδή η γυναίκα που ανέθρεψε τις δυο βασιλοπούλες, την Ερωφίλη και την Αρετούσα. Η νένα αποτελούσε το πιο έμπιστο πρόσωπο για τις δυο βασιλοπούλες στις εν λόγω τραγωδίες, στην οποία αποκάλυπταν τα μυστικά τους και με την οποία μοιράζονταν τις αγωνίες τους. Εκείνες, προκειμένου να τις προστατέψουν τους, άλλοτε παίρνουν το μέρος τους και άλλοτε έρχονται σε ρήξη μαζί τους. Χαρακτηριστικά, η Ερωφίλη εκμυστηρεύεται αποκλειστικά στη νένα της την κρυφή τέλεση του γάμου της και ζητά την υποστήριξή της, για να αντιμετωπίσει όμως το θυμό της για την ανυπακοή της προς τον πατέρα της και τη – μάταιη– προσπάθειά της να την μεταπεισεί.³⁷⁸

Στον «Βασιλέα Ροδολίνο», η νένα της Αρετούσας, Σωφρόνια, εξ αρχής είναι επιφυλακτική για το γάμο της βασιλοπούλας με τον Ροδολίνο και προσπαθεί να την προειδοποιήσει, προβάλλοντας με έμφαση την κακή της διαίσθηση.³⁷⁹

³⁷⁶ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 154-156.

³⁷⁷ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 73-74.

³⁷⁸ Ορφανουδάκης, *Η γυναίκα της Κρήτης*, σ. 126-127.

³⁷⁹ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 51-171.

Πάντως, και στις δυο περιπτώσεις, η νένα στηρίζει τις νεαρές βασιλοπούλες, που είχαν αναθρέψει, υπηρετώντας και προσφέροντάς τους μέχρι την τελευταία στιγμή την απεριόριστη αγάπη, αφοσίωση και στοργή της.

Παρά το φανταστικό και μη ρεαλιστικό περιβάλλον των δυο κρητικών τραγωδιών, η νένα-τροφός αποτελεί έναν τύπο εργαζομένης, υπαρκτό και διαδεδομένο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ιδιαίτερα μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Όπως προαναφέρθηκε, οι τροφοί προσλαμβάνονταν από τις εξέχουσες τοπικές οικογένειες, με κύριο καθήκον τη συνδρομή στο μεγάλωμα, την ορθή ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους. Ήδη κατά τη διάρκεια του τοκετού η νένα βοηθούσε το έργο της μαίας και στεκόταν στο πλευρό της ετοιμόγεννης, παρέχοντας ποικιλόμορφη συνδρομή. Μάλιστα, σε περίπτωση που η μητέρα πέθαινε στη γέννα ή γενικότερα κρινόταν απαραίτητη η συμβολή της για την ανατροφή του παιδιού, η νένα παρέμενε κοντά του και στον ευρύτερο οικογενειακό κύκλο του επί μακρό· σε περίπτωση δε που το παιδί ήταν κορίτσι, μετά από χρόνια, όταν αυτό τελούσε τον γάμο του, η νένα του συχνά το ακολουθούσε στο νέο του σπιτικό. Πολλές από τις σωζόμενες διαθήκες της περιόδου της βενετοκρατίας στην Κρήτη περιέχουν κληροδοσίες προς τις τροφούς –χρηματικά ποσά, κοσμήματα, ρουχισμό³⁸⁰ – από μητέρες ή τα παιδιά που αυτές είχαν αναθρέψει, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τις υπηρεσίες τους αλλά και ως απόδειξη για τους στενούς συναισθηματικούς δεσμούς που διατηρούσαν μαζί τους.

β) Η υπηρέτρια

Τον πιο πολυπρόσωπο χαρακτήρα των κρητικών θεατρικών έργων αποτελεί αυτός των υπηρετριών, όπως και των υπηρετών.³⁸¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι υπηρέτριες εμφανίζονται σε όλα τα είδη του Κρητικού Θεάτρου, εκτός από το ποιμενικό δράμα (στη συγκεκριμένη περίπτωση την «Πανώρια»), και τα χαρακτηριστικά τους είναι παρόμοια, ανεξάρτητα από το ρεαλιστικό ή μη χαρακτήρα των έργων. Από την άλλη, ανάλογα με το θεατρικό είδος, οι υπηρέτριες άλλοτε διακρίνονται για τη σεμνή και μη θορυβώδη

³⁸⁰ Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης», 104-106.

³⁸¹ Παπαδία-Λάλα, «Οικιακή εργασία», σ. 241-250.

παρουσία (στην τραγωδία και στο θρησκευτικό δράμα), ενώ αντίθετα, στην κωμωδία, σε αυτές αποδίδονται, μεταξύ άλλων, και αρνητικά γνωρίσματα, διαχρονικά ταυτισμένα με το φύλο τους, όπως η αποδοτική εκμετάλλευση των γυναικείων θελγήτρων τους.

Γενικευτικά, στα έργα του Κρητικού Θεάτρου οι υπηρέτριες χαρακτηρίζονται για την αφοσίωση, την πίστη και την υπακοή, αλλά και τους συναισθηματικούς δεσμούς με τις κυρίες τους. Στο μοναδικό σωζόμενο θρησκευτικό δράμα, τη «Θυσία του Αβραάμ», η υπηρέτρια Άντα στέκεται στο πλευρό της κυρίας της, Σάρας, την πιο κρίσιμη στιγμή της ζωής της, όταν δηλαδή ο Αβραάμ αποφασίζει να εκπληρώσει τη θεία εντολή και να θυσιάσει τον γιο τους, Ισαάκ.³⁸² Από την άλλη, στον ρεαλιστικό κόσμο της κρητικής κωμωδίας, στον «Κατσούρμπο»³⁸³ και στον «Φορτουνάτο»,³⁸⁴ σχεδόν αδελφικά είναι τα συναισθήματα της Αννούσας και της Αυγουστίνας για την Κασσάντρα και την Πετρονέλα, τις κόρες, θετή και γνήσια, των εργοδοτριών τους. Ειδικότερα, στον «Κατσούρμπο», η υπηρέτρια Αννούσα θυσιάζεται για την ευτυχία της Κασσάντρας, περνώντας η ίδια ένα βράδυ αντ' αυτής με τον γέρο Αρμένη, ενώ άλλη υπηρέτρια, η Αννίτσα, προθυμοποιείται να βοηθήσει την κυρία της, την Αρμένισσα, να εντοπίσει τη χαμένη κόρη της, χωρίς να αποσκοπεί σε κάποιο κέρδος, καίτοι τελικά αποδέχεται την παροχή μικρής προίκας, την οποία η Αρμένισσα της προσέφερε για τις υπηρεσίες της.³⁸⁵ Εξάλλου, και στον «Βασιλέα Ροδολίνο» εξαιρείται η πολυετής αφοσίωση και η στήριξη που παρείχαν στην Αρετούσα οι υπηρέτριές της, Λευκίπη και Ελίτσα, σε αναγνώριση της οποίας, μετά τον τραγικό θάνατο της κεντρικής ηρωίδας και κυρίας τους, οι δυο υπηρέτριες κληρονομούν κοσμήματα και ρούχα της.³⁸⁶

Παρά ταύτα, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι υπηρέτριες έπεφταν θύματα εκμετάλλευσης, σωματικής και μη, των εργοδοτριών τους. Στον «Φορτουνάτο», η Αυγουστίνα παραπονείται έντονα για τη συμπεριφορά της κυρίας της, Μηλιάς, η οποία την εκμεταλλεύεται, δίνοντάς της ελάχιστα μόνο χρήματα και αρνούμενη να της

³⁸² Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 165-180.

³⁸³ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 154-157.

³⁸⁴ Vincent (επιμ.), *Φορτουνάτος*, σ. 40-45.

³⁸⁵ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 212-213.

³⁸⁶ Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος*, σ. 141-146.

παράσχει τα απαραίτητα, όπως ρουχισμό, για το γάμο της κόρης της.³⁸⁷ Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη περίπτωση είναι το μοναδικό παράδειγμα κακομεταχείρισης των υπηρετριών από τους εργοδότες τους.

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου, ανεξάρτητα από το είδος, εκφράζουν με ενάργεια την πολυάνθρωπη επαγγελματική-κοινωνική ομάδα του υπηρετικού προσωπικού, και μάλιστα των γυναικών, που προσέφεραν τις οικιακές υπηρεσίες τους σε ένα ευρύτατο φάσμα της κρητικής κοινωνίας, σε ευγενείς, σε *cittadini* αλλά και σε άλλες κοινωνικές ομάδες.

Οι υπηρέτριες, γυναίκες χωρίς οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία, αναγκάζονταν να εργαστούν για τη συγκέντρωση μιας μικρής προίκας προκειμένου να έχουν ελπίδα γάμου ή και απλώς για την επιβίωσή τους. Προέλευσή τους ήταν συνήθως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης αλλά και της υπαίθρου, από την οποία μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα σε αναζήτηση εργασίας.³⁸⁸

Από την άλλη, οι κυρίες και γενικά η εργοδοτική οικογένεια όφειλαν να καλύπτουν τις στοιχειώδεις βιοτικές τους ανάγκες (τροφή, στέγη, ενδυμασία), μισθό σε χρήμα ή σε είδος (ενδύματα, ρουχισμός), μικρή προίκα όταν έφταναν σε ηλικία γάμου, ενώ αναλάμβαναν να αναζητήσουν τον κατάλληλο σύζυγο γι' αυτές.³⁸⁹

Οι βενετικές πηγές επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που δίδεται για τις υπηρέτριες στα έργα του Κρητικού Θεάτρου: δημιουργία στενών συναισθηματικών δεσμών, ένταξη των υπηρετριών στον κύκλο της ευρύτερης εργοδοτικής οικογένειας και συμπερίληψή τους στους κληρονόμους των κυριών τους, με κληροδοσίες χρηματικών ποσών και κινητών κυρίως περιουσιακών στοιχείων για την εξασφάλισή τους, χωρίς να λείπουν οι αντιθέσεις και οι εκατέρωθεν διεκδικήσεις.

³⁸⁷ Vincent (επιμ.), *Φορτουνάτος*, σ. 93-94.

³⁸⁸ Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας», 65 -66.

³⁸⁹ Sally Mckee, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 54 (1997), 53-58.

γ) Η προξενήτρα και η κοινή γυναίκα

Μια ακόμη χαρακτηριστική γυναικεία μορφή, που απαντά κατά κύριο λόγο στην κωμωδία, είναι οι προξενήτρες και μεσίτρες, οι οποίες αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση των συνοικεσίων, ασκούσαν ή είχαν ασκήσει στο παρελθόν το επάγγελμα της πόρνης και εξασφάλιζαν τα προς το ζην, σε μεγάλο μέρος, από την οικονομική ενίσχυση των εραστών τους. Οι περισσότερες γυναίκες αυτής της κατηγορίας εμφανίζονται στον «Κατσούρμπο» και διακρίνονται στις δυο ακόλουθες κατηγορίες:

α) Οι «εν ενεργεία πολιτικές», όπως η Πουλισένα, η υπηρέτριά της, Αννούσα, και η υπηρέτρια της Αρμένισσας, Αννίτσα. Συγκεκριμένα, η Πουλισένα διατηρούσε πορνείο και προσπαθούσε να παρασύρει την ψυχοκόρη της στο προσοδοφόρο της επάγγελμα, με σκοπό την απόκτηση περισσότερων χρημάτων. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε σχεδόν με εμμονή πίεζε την Κασσάντρα να πέσει στην αγκαλιά του γέρου Αρμένη και να ξεχάσει οποιοδήποτε σχέδιο για γάμο με τον αγαπητικό της, Νικολό.³⁹⁰ Την ύπαρξη του πορνείου επιβεβαιώνουν οι αντιδράσεις του Γιάκουμου, ο οποίος καταγγέλλει το γιο του στις Αρχές επειδή νόμιζε ότι αποσπούσε κρυφά χρηματικά ποσά από την οικογένειά του όταν επισκεπτόταν το σπιτικό της Πουλισένας. Επίσης, στοιχεία για το επάγγελμα της Πουλισένας αντλούμε από τα λόγια της ρουφιάνας Αρκολιάς: «τα ρούχα σου κι αγαφτικούς πάντα να συχναλλάζεις, όσο μπορείς στα βρόχια σου πλιότερους για να μπάζεις».³⁹¹

β) Οι «ρουφιάνες», οι οποίες λόγω της προχωρημένης ηλικίας τους, προκειμένου να επιβιώσουν, ασχολούνταν με τη διευκόλυνση των ερωτικών υποθέσεων τρίτων προσώπων (Αρκολιά και Ανέζα).³⁹²

Στην παραπάνω κατηγορία, δηλαδή σε εκείνες που ασχολούνταν με ερωτικές υποθέσεις τρίτων, ανήκουν και οι τρεις προξενήτρες στον «Φουρτουνάτο», η Αλεξάνδρα, η Φλουρού και η Πετρού.³⁹³

³⁹⁰ Κακλαμάνης (επιμ.), *Κατσούρμπος*, σ. 154-157.

³⁹¹ Ο.π., σ. 203-205, 174-177.

³⁹² Βαρζελιώτη, *Κρητική κωμωδία*, σ. 113-115.

Από την άλλη, στην «Πανώρια», η γριά Φροσύνη διαφέρει παντελώς από τις προξενήτρες των κωμωδιών. Εκτός του ότι δεν είχε καμία ανάμειξη με την πορνεία, έτρεφε μεγάλη αγάπη στο επάγγελμά της, το οποίο ασκούσε λόγω της προσωπικής υποχρέωσης που αισθανόταν να βοηθά τα ερωτευμένα ζευγάρια, χωρίς να αποσκοπεί σε ανταλλάγματα. Πάντως τα «τρεις χιλιάδες πρόβατα με κουδούνια αργυρά» και τα είδη διατροφής, όπως μυζήθρα, γάλα, λουκάνικο, τυρί κι απάκι, τα οποία της είχε υποσχεθεί ο Γύπαρης, σε περίπτωση που το συνοικέσιο με την Πανώρια στεφόταν με επιτυχία, μαρτυρούν την ικανότητα και την αξιοσύνη της.³⁹⁴

Το επάγγελμα της προξενήτρας ήταν ιδιαίτερος διαδεδομένο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Από την άλλη, οι, εν μέρει συνδεδεμένες με τις προξενήτρες, γυναίκες του περιθωρίου, ειδικά οι πόρνες, αφθονούσαν στο νησί και μάλιστα στις πόλεις-λιμάνια του. Πολλά στοιχεία για τη ζωή αυτών των γυναικών αντλούνται, ήδη από τον 14ο αιώνα, από τα έργα του Στέφανου Σαχλίκη. Τα πορνεία, τα οποία ο ποιητής αποκαλεί πολιτικάρεια ή «μπουρδέλα,» βρίσκονταν στην περιοχή του Ξώπορτου του Χάνδακα/Κάστρου.

Οι έρευνες του A. Van Gemert επιβεβαίωσαν σε ικανό βαθμό τα γραφόμενα του Σαχλίκη. Οι κοινές γυναίκες δραστηριοποιούνταν κατά βάση σε πορνεία, κελλιά και σπίτια της κακόφημης αυτής γειτονιάς του Ξώπορτου. Άλλες ήταν παντρεμένες και ασκούσαν το επάγγελμα εν αγνοία ή μη του συζύγου τους, άλλες χήρες με οικονομικά προβλήματα και άλλες γυναίκες που παλαιότερα εργάζονταν ως υπηρέτριες. Δεν υπήρχε κάποια επίσημη ποινή από τη Βενετία για μια γυναίκα που εκδιδόταν δημόσια. Παρόλα αυτά οι γυναίκες που αναγνωρίζονταν ως πόρνες τιμωρούνταν από την ευρύτερη κοινωνία με διαπόμπευση ή αλλιώς «γιβέντισμα/γεβέντισμα», η οποία συνήθως περιλάμβανε την «κουρά» και το ξυλοδαρμό, τακτικές που συνηθίζονταν ήδη από τα βυζαντινά χρόνια.³⁹⁵

³⁹³ Vincent (επιμ.), *Φουρτουνάτος*, σ. 16.

³⁹⁴ Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 165-292.

³⁹⁵ Van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», σ. 62-71.

Οι θεότητες

Οι θεϊκές οντότητες στα έργα του Κρητικού Θεάτρου λειτουργούσαν ως από μηχανής θεοί ή εξυπηρετούσαν την πλοκή του εκάστου έργου. Χάρη στη συμβολή της θεάς του Έρωτα, της Αφροδίτης, άλλαξε η συμπεριφορά της Πανώριας, η οποία αρνιόταν με επιμονή να παντρευτεί τον Γύπαρη.³⁹⁶ Στον «Ζήνωνα» οι θεότητες του Κάτω Κόσμου, η Τισιφώνη, η Αλέτω και η Μέγαιρα, προκαλούν χάος στο παλάτι του Αυτοκράτορα, εντείνουν το άσχημο κλίμα που είχε δημιουργηθεί και τελικώς φέρνουν την καταστροφή.³⁹⁷ Και στα δυο έργα η συμβολή των θεοτήτων είναι αποφασιστική για την εξέλιξη της πλοκής, αλλά η παρουσία τους παραπέμπει σε λογοτεχνικά πρότυπα και όχι σε πραγματικές γυναικείες μορφές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

³⁹⁶ Αλεξίου – Αποσκήτη (επιμ.), *Ζήνων*, σ. 205-212.

³⁹⁷ Πηδώνια (επιμ.), *Πανώρια*, σ. 165-292.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα έργα της κρητικής δραματουργίας δεν αποτελούν μόνο λογοτεχνικά επιτεύγματα, αλλά και μια αστείρευτη πηγή πληροφοριών για την κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Στο πλαίσιο αυτό, καίρια θέση κατέχει η γυναίκα, η θέση της οποίας επιχειρήθηκε να μελετηθεί στην παρούσα εργασία μέσα από μια συνδυαστική προσέγγιση των έργων του Κρητικού Θεάτρου και των γνωστών ιστορικών μαρτυριών.

Πριν από τη συναγωγή συνθετικών συμπερασμάτων, πρέπει να τονιστεί για μια ακόμη φορά ότι η θεατρική παραγωγή της βενετοκρατούμενης Κρήτης αποτελεί ένα ενιαίο φιλολογικό-πολιτισμικό φαινόμενο, ποιητικής μορφής στο σύνολό του, που δημιουργήθηκε σε μια σχετικά μικρή χρονική περίοδο, εκατό περίπου ετών (β' μισό 16ου - β' μισό 17ου αιώνα), στο ίδιο ιστορικό περιβάλλον των κρητικών αστικών κέντρων, από συγγραφείς-μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ευγενείς ή αστούς/πολίτες (cittadini), οι οποίοι μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις συνέγραψαν έργα διαφορετικών θεατρικών ειδών, όπως ο Γεώργιος Χορτάσης, που καλλιέργησε εξίσου την τραγωδία, την κωμωδία και το ποιμενικό δράμα.

Από την άλλη, για τη χρήση των θεατρικών κειμένων ως πηγής για την ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, στη συγκεκριμένη περίπτωση για τη θέση της γυναίκας, πρέπει να συνυπολογιστούν τα δυο ακόλουθα στοιχεία: α) τα έργα αναπαράγουν στοιχεία από παλαιότερη θεατρική παραγωγή, και μάλιστα από τα εξειδικευμένα δυτικά τους πρότυπα, άρα τα στοιχεία αυτά μπορεί να είναι στερεότυπα και να μη προσφέρουν έγκυρες πληροφορίες σχετικά με την κρητική πραγματικότητα της εποχής τους· β) οι γυναικείοι χαρακτήρες των έργων πρέπει να αξιολογηθούν αναφορικά με το κατά περίπτωση θεατρικό είδος.

Ειδικότερα, οι τραγωδίες, «Ερωφίλη» και «Βασιλεύς Ροδολίνος», που κινούνται εκτός του κρητικού χώρου και σε ασαφή παρελθοντικό χρόνο, έχουν ως κύριους γυναικείους χαρακτήρες βασιλοπούλες και βασιλίσσες, δηλαδή κατηγορίες γυναικών που δεν ανευρίσκονται στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ωστόσο εμφανίζουν ως προς τη θέση τους κάποιες αναλογίες με τις γυναίκες της ανώτερης κοινωνικής βαθμίδας, της

ευγένειας. Επιπλέον, σημαντική θέση στη δραματουργική εξέλιξη έχει η νένα, μια εργαζομένη, η οποία όμως διατηρεί με ισχυρούς συναισθηματικούς, σχεδόν οικογενειακούς, δεσμούς με τις νεαρές ηρωίδες των έργων. Στην περίπτωση αυτή, παρά τα μη ρεαλιστικά χαρακτήρα των δυο τραγωδιών, η νένα αντιστοιχεί σε μια υπαρκτή κατηγορία γυναικών της βενετοκρατούμενης Κρήτης, με τα ίδια αναγνωρίσιμα κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Από την άλλη, η μόνη ιστορική τραγωδία, ο «Ζήνων», δεν έχει γυναικείους ρόλους, με άμεσα ή έμμεσα ιστορικότητα, εκτός από τις τρεις φανταστικές μυθολογικές μορφές, Τισιφώνη, Αλέτω και Μέγαιρα, οι οποίες έχουν καθαρά συμβολικό χαρακτήρα και εξυπηρετούν τις ανάγκες του έργου.

Σε ασαφή χρόνο και σε χώρους της Κρήτης, αλλά μη συγκεκριμένους ή εξιδανικευμένους, κινούνται τόσο το θρησκευτικό δράμα «Θυσία του Αβραάμ» όσο και το ποιμενικό δράμα «Πανώρια». Στο μεν πρώτο, η ευσεβής Σάρα, αφοσιωμένη σύζυγος και μητέρα, περιορισμένη στα του οίκου της, η οποία, ωστόσο, υπακούει στη βούληση του συζύγου της και βεβαίως του Θεού, απεικονίζει το ιδανικό γυναικείο πρότυπο της γυναίκας των ανώτερων τάξεων. Αντίθετα, ανεξαρτησία και ελεύθερη δράση εμφανίζουν οι βοσκοπούλες της «Πανώριας», ως μια έκφραση των ανοικτών οριζόντων της κρητικής υπαίθρου, αλλά με ενισχυμένα, εξωραϊσμένα, λογοτεχνικά χαρακτηριστικά.

Από την άλλη, υπαρκτοί και αναγνωρίσιμοι στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης γυναικείοι χαρακτήρες αποτελούν το ρεαλιστικό κόσμο της κρητικής κωμωδίας: νεαρές ερωτευμένες κόρες και ψυχοκόρες, πραγματικές ή θετές μητέρες τους που τις οδηγούν σε συμφεροντολογικούς γάμους ή και στην πορνεία, προξενήτρες ή και πρώην πόρνες οι ίδιες, όπως και άλλες γυναίκες των έργων, απατημένες, αλλά δυναμικές σύζυγοι, χαμένα παιδιά, μεταξύ των οποίων και κορίτσια. Ιδιαίτερη αναφορά οφείλεται στον τύπο της υπηρέτριας, στερεότυπης θεατρικής φιγούρας, αλλά και ιστορικά τεκμηριωμένης μορφής διαχρονικά και σε κάθε κοινωνία, με ισχυρή παρουσία και στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, που απαντά με συναφή χαρακτηριστικά κυρίως στην κρητική κωμωδία, αλλά και στην τραγωδία και το θρησκευτικό δράμα. Στην ίδια κατηγορία μπορεί να τεθεί και η χήρα γυναίκα, όπως

αποτυπώνεται στην κρητική κωμωδία, αλλά και στην τραγωδία (χήρα, με επιρροή στο παλάτι ήταν η μητέρα του βασιλιά Ροδολίνου και πρώην βασίλισσα Αννάζια).

Ως προς τη θέση και τη δραστηριοποίησή τους στην κοινωνία, από το σύνολο των έργων, ρεαλιστικών και μη, εντοπίζονται κοινά στοιχεία, με κοινωνικές αντιστοιχίσεις στην εποχή της συγγραφής των έργων. Εξαρτημένες από τη θέληση των ανδρών και περιορισμένες στον οίκο τους είναι οι γυναίκες της ανώτερων βαθμίδων, βασιλοπούλες, όπως η Ερωφίλη, η Αρετούσα, ακόμη και η Ροδοδάφνη, αλλά και η Σάρα, με την έκφραση της αντίδρασής τους να καταλήγει στην αυτοκτονία ή την υποταγή. Από την άλλη, μεγαλύτερη ανεξαρτησία διαθέτουν οι γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων της κρητικής κωμωδίας, καίτοι, και στην περίπτωση αυτή, λόγω ηλικίας, οι νεαρές ερωτευμένες και δίχως πατέρα ηρωίδες υφίστανται τη μητρική καταπίεση. Γενικά, όμως, στην κωμωδία οι γυναίκες εμφανίζονται να κινούνται ελεύθερα στην πόλη, να εργάζονται, να μετέχουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις, να επικοινωνούν με άνδρες και άλλες γυναίκες χωρίς περιορισμούς. Σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από το θεατρικό είδος και την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν οι ηρωίδες, μαρτυρείται ότι η γυναίκα ήταν αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή, υποχρεούνταν να υπακούει στη θέληση του πατέρα, αδελφού ή συζύγου αλλά και γυναικών κηδεμόνων της, αποστολή της ήταν ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας, με τρόπο που θα ενίσχυε τις στρατηγικές και τα ενδιαφέροντα του ευρύτερου οικογενειακού κύκλου τους, είτε πρόκειται για έναν βασιλικό γάμο (στις τραγωδίες) είτε για ένα γάμο οικονομικού συμφέροντος (στις κωμωδίες) είτε ακόμη και εξέφραζε την ειλικρινή πατρική ανησυχία για τη μελλοντική τύχη μιας άγαμης κόρης (στην «Πανώρια»).

Σημειώνεται τέλος ότι, εκτός από την ποικίλη κοινωνική-επαγγελματική θέση, οι γυναίκες του Κρητικού Θεάτρου διαφοροποιούνται μεταξύ τους και προς αρκετά άλλα χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία (νεαρές, ερωτευμένες ηρωίδες ή γυναίκες μέσης ηλικίας αλλά και γηραιές)· η καταγωγή (Κρητικές και μη, όπως η Αρμένισσα αλλά και όλες οι ηρωίδες της τραγωδίας)· η εξωτερική εμφάνιση, με τις πρωταγωνίστριες της κωμωδίας αλλά και της τραγωδίας και του ποιμενικού δράματος να καθορίζουν την πλοκή των έργων λόγω και της ξεχωριστής ομορφιάς τους.

Συνοψίζοντας, κάθε θεατρικό είδος εκφράζει μια διαφορετική κατηγορία γυναικών αλλά και στο εσωτερικό του εμφανίζεται μια αξιοσημείωτη ποικιλία γυναικείων τύπων. Γενικευτικά, στις τραγωδίες η γυναίκα δεν διαθέτει ρεαλιστικά χαρακτηριστικά, ωστόσο διακρίνεται για τις αρετές της και τη διάθεσή της για αυτοθυσία, προκειμένου να μείνει πιστή στα ιδανικά και τα συναισθήματά της, σε μια τάση των ποιητών να επαναφέρουν στο προσκήνιο τη γυναίκα των αρχαιοελληνικών τραγωδιών στην ιταλική εκδοχή της εποχής. Στις κωμωδίες η γυναίκα έχει ένα μεγάλο πεδίο ελευθεριών, εντός του οποίου δραστηριοποιείται, συνάπτει σχέσεις, δημιουργεί σκάνδαλα. Σε αντίθεση με τις τραγωδίες, σε πολλές περιπτώσεις είναι εκείνη που ρυθμίζει την τύχη των ανδρών. Στο μοναδικό ποιμενικό δράμα της όψιμης περιόδου, το οποίο εκτυλίσσεται στην Ίδη, οι δυο νεαρές πρωταγωνίστριες έχουν περισσότερα ανδρικά από γυναικεία χαρακτηριστικά και οι πράξεις τους σε καμία περίπτωση δεν συνάδουν με τις παραδεδεγμένες αντιλήψεις για τη γυναίκα, μάλιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το θάρρος, ο δυναμισμός τους, η επιθυμία για ανεξαρτησία παραπέμπουν στο σύγχρονο κίνημα του φεμινισμού. Τέλος, στη «Θυσία του Αβράαμ» ο ρόλος της γυναίκας είναι εντελώς διαφορετικός από όλους τους υπόλοιπους της κάθε κατηγορίας. Η βαθιά πίστη, η αγάπη, ο σεβασμός αποτελούν το τρίπτυχο που οδηγεί στην τελική ανταμοιβή της από τον Θεό.

Τα έργα του Κρητικού Θεάτρου παρέχουν πλούσιες πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής τους. Ειδικότερα ως προς την ιστορία της γυναίκας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, μπορεί να αποτελέσουν μια πολύτιμη πηγή, με προϋπόθεση την κριτική τους προσέγγιση και τη συνδυαστική μελέτη τους με άλλες σύγχρονες και έγκυρες ιστορικές μαρτυρίες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΗΓΩΝ

Bakker W. F. – Van Gemert A. (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.

Martini, Lidia (επιμ.), *Ο Στάθης. Κρητική Κωμωδία: κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο*, Θεσσαλονίκη, Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 1976.

Vincent, A. (επιμ.), *Φουρτουνάτος του Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1980.

Αλεξίου Στ. – Αποσκήτη Μάρθα (επιμ.), *Ερωφίλη. Τραγωδία του Γεωργίου Χορτάση*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1988.

Αλεξίου Στ. – Αποσκήτη Μάρθα (επιμ.), *Ζήνων. Κρητοεπτανησιακή Τραγωδία του 17ου αιώνα*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1991.

Αποσκήτη, Μ. (επιμ.), *Ροδολίνος. Τραγωδία του Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1987.

Κακλαμάνης, Στ. (επιμ.), *Κατσούρμπος του Γεωργίου Χορτάση*, [Νέα Σκηνή], Αθήνα, 1993.

Πηδώνια Κομνήνη (επιμ.), *Πανώρια του Γεωργίου Χορτάση. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτρος, 2007.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Annick, B.-D., *Ευρωπαϊκά Γράμματα: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1999.

Bakker, W., «Θρησκευτικό δράμα», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 223-252.

Bakker W. F. – Van Gemert, A., «Χρονολογικός πίνακας των έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Μαντατοφόρος* 22 (1986-1988), 79-87.

Bancroft-Marcus, Rosemary, «Ίντερμέδια», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 195-221.

Bancroft-Marcus, Rosemary, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 95-124.

Berstein, S. – Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη (5ος-18ος αιώνας)*, μετάφραση - σημειώσεις Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997.

Chauvard, J. F., «Madrine, Commari e Levatrici. Donne e parentela spirituale a Venezia nella seconda metà del Cinquecento», *Atti del Convegno Internazionale Donne a Venezia: Spazi di libertà e forme di potere (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία, Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ca'Foscari, 8-10 Μαΐου 2008, Η ανακοίνωση έχει δημοσιευθεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Storia di Venezia*, 1-10 (www.storiadivenezia.it).

Chojnacki, S., *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*, London, Johns Hopkins University Press, 2000.

Cooper, Kate, «The Household and the Desert: Monastic and Biological Communities in the Lives of Melania the Younger», *Household, Women and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, Brepols Publishers, 2005, σ. 11-37.

Dal Borgo, Michela, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία (σχεδιάγραμμα)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 73-81.

De Riencourt, Amaury, *Γυναίκες και Εξουσία*, μετάφραση Ν. Χούνος, Αθήνα, Εκδόσεις Τραυλός, 2001.

Gies, Frances – Gies J., *Women in the Middle Age. The lives of real women in a vibrant age of transition*, New York, Barnes and Noble, 1978.

Holton, D., «Η Κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, 3-10.

Kamen, H., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2002.

Labrinos, K., «La donna patrizia nella Creta Veneziana del Cinque e Seicento. La condizione giuridica e sociale», *Atti del Convegno Internazionale Donne a Venezia: Spazi di libertà e forme di potere (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία, Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ca'Foscari, 8-10 Μαΐου 2008, Η ανακοίνωση έχει δημοσιευθεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Storia di Venezia*, 1-12. (www.storiadivenezia.it).

Lane, F. C., *Venice and History*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1966.

Lane, F. C., *Βενετία, η θαλασσοκράτειρα*, μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2007.

Marinella, Lucrezia, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, University of Chicago Press, 2000.

Martin J. – Romano D. (επιμ.), *Venice reconsidered: the history and civilization of an italian city-state (1297-1797)*, Baltimore - London, The Johns Hopkins University Press, 2000.

Mckee, Sally, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 54 (1997), 27-67.

Miller, W., *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, μετάφραση Σ. Π. Λάμπρος, τ. 1-2 (μετά προσθηκών και βελτιώσεων), Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909-1910.

Miller, W., *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφραση - εισαγωγή - σημειώσεις Α. Φουριώτης, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1960.

Mirambel, A., «Το πρόβλημα του κρητικού ιδιωτικού στοιχείου στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 159-165.

Orlando, E., «Η εικόνα της οικογένειας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Β', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 805-834.

Papadopoli, Z., *L'Occio (Time of leisure)*, edited with an English translation, introduction, commentary and glossary by Alfred Vincent, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2007.

Power, Ellen, *Medieval Women*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Puchner, W., «Τραγωδία», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 157-193.

Salaville, S., «Deux Cretois etablis à Venise au XVIIe siècle. Gregoire et Marc-Maxime Maras», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1954), 351-364.

Siegemund, Justine, *The Court Midwife (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, The University of Chicago Press, 2005.

Traverso, Chiara, «Συντεχνίες και αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Β', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 787-805.

Van Gemert, A., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η Εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.

Van Gemert, A., «Λογοτεχνία», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 383-399.

Van Gemert, A., «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 59-94.

Vincent, A. L., «Ο ποιητής του “Φουρτουνάτου”. Ανέκδοτα έγγραφα για το Μάρκο Αντόνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 53-84.

Vincent, A., «Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντόνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 119-176.

Vincent, A., «Κωμωδία», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, D. Holton (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 125-156.

Vitti, M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1978.

Vives, J. L., *The Education of a Christian Woman: A Sixteenth-Century Manual (The Other Voice in Modern Europe)*, Chicago - London, University of Chicago Press, 2000.

Wasson, Ellen, *Aristocracy and the Modern World*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2006.

Αλεξίου, Στ., *Κρητική Ανθολογία: (ιε΄-ιζ΄ αιώνας)/ εισαγωγή, ανθολόγηση και σημειώματα Στυλιανού Αλεξίου*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1969.

Αλεξίου Στ., *Η Κρητική Λογοτεχνία και η Εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1985.

Αλεξίου, Στ., *Η Κρητική Λογοτεχνία κατά τη Βενετοκρατία*, Ηράκλειο, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1990.

Βαρζελιώτη, Γωγώ Κ., «Η διαχείριση του νοικοκυριού μια χήρας του Χάνδακα (17ος αιώνας)», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Β1: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος (Ιστορία), *Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος»*, Χανιά 2010, σ. 311-318.

Βαρζελιώτη, Γωγώ Κ., *Κρητική κωμωδία και καθημερινή ζωή. Σχέση σκηνικής εικόνας και κοινωνίας στο Βενετοκρατούμενο Χάνδακα*, Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2011.

Βαρζελιώτη, Γωγώ Κ., «Ο Antonio Molino, το greghesco και η ελληνοβενετική προσέγγιση (16ος αιώνας)», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2014, σ. 105-118.

Γάσπαρης, Χ., «Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 129-139.

Γάσπαρης, Χ., *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αιώνας)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1997.

Δετοράκης, Θ. Ε., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990².

Διαλέτη, Ανδρονίκη, «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη Μητρόπολη και στην Αυτοκρατορία», *Ιστορία της Βενετίας και*

της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνας). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου (επιμ.), Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 74-105

Διαλέτη, Ανδρονίκη – Πλακωτός, Γ., «Καθημερινότητα, ταυτότητες και τα όρια του επιτρεπτού: ιδιωτικός και δημόσιος βίος», *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνας). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου (επιμ.), Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 175-199.

Διαλέτη Ανδρονίκη – Πλακωτός Γ. – Πούπου Άννα (επιμ.), *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αιώνα Κοινωνία, Οικονομία Πολιτισμός*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

Δουλγεράκης, Ι. Ε., «Ανέκδοτοι δημοτικά παραλλαγαί της “Ερωφίλης” και της “Βοσκοπούλας”», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1956), 241-272.

Ευαγγελάτος, Σπ., «Χρονολόγηση, τόπος συγγραφής του Ζήνωνος και έρευνα για τον ποιητή του», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 177-203.

Ευαγγελάτος, Σπ. Α., «Γεώργιος Ιωάννης Χορτάτσης (ci. 1545-1610)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 182-227.

Ευαγγελάτος, Σπ., *Προς την αλήθεια για τον Βισσέντζο Κορνάρο;*, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1985.

Ευαγγελάτος, Σπ. Α., «Υπήρξαν θεατρικές παραστάσεις σε ελληνική γλώσσα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη;», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσικνάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2014, 239-246.

Κακλαμάνης, Στ. Ε., *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάση*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1993.

Κακλαμάνης, Στ., «Η Istorica Candiana του Ανδρέα Κορνάρου», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία*,. *Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Ι. Βάσσης – Στ. Κακλαμάνης – Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 115-250.

Καρύδης, Σπ., «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετίας, 2010, σ. 295-324.

Κασίνης Κ. Γ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία: Από τις αρχές έως την Επανάσταση. Συγχρονική Ανθολογία Κειμένων (Ποίηση - Πεζογραφία - Θέατρο - Διάλογος - Επιστολή)*, Αθήνα, Εκδόσεις Πορεία, 2006.

Κορδάτος, Γ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από το 1453 ως το 1961*, Αθήνα, Εκδόσεις Επικαιρότητα, 1983.

Κριαράς, Ε., «Ζητήματα της Θυσίας του Αβραάμ (χρονολόγηση - ο ποιητής)», *Θησαυρίσματα* 1 (1947), 227-238.

Κωνσταντινίδου, Κατερίνα, «Τα ληξιαρχικά βιβλία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα (1632-1642). Στεγανά και δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), 173-189.

Λαμπρινός, Κ., «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Κοινωνικό-πολιτικά γνωρίσματα και πρακτικές εκπροσωπήσεις», *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 97-152

Λαμπρινός, Κ., «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση. Αντιλήψεις. Συμπεριφορές (16ος-17ος)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142.

Λαμπρινός, Κ., «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 26 (2006), 215-224.

Λαμπρινός, Κ., «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 131-154.

Λαμπρινός, Κ., «Η κοινωνική διάρθρωση στη βενετική Κρήτη. Ιεραρχίες, ορολογία και κατάλογοι κοινωνικής θέσης», *Κρητικά Χρονικά* 31 (2011), 221-239.

Λαμπρινός, Κ., «Λάουρα Manolessou. Μία υψηλόβαθμη αξιωματούχος αντιμέτωπη με την αριστοκρατία στο βενετικό Ρέθυμνο. (16ος αιώνας)», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσικνάκης (επιμ.), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2014, σ. 453-467.

Λαμπρινός, Κ. Ε., *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2015.

Μαλτέζου, Χρύσα «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β΄, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988, σ. 107-159.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχειακές πηγές», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 211-227.

Μαλτέζου, Χρύσα (επιστ. επιμ.), *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993.

Μαλτέζου, Χρύσα (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010.

Μανίν, Δ., *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα, Αναστατικές Εκδόσεις, 2002.

Μανούσακας, Μ. Ι., «Ζητήματα του Κρητικού Θεάτρου Β΄. Η κρητική κωμωδία “Στάθης” και η χρονολόγησή της», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), 55-73.

Μανούσακας, Μ. Ι., «Άγνωστη πηγή της “Ερωφίλης” του Χορτάτση: Η τραγωδία “Il Torrismondo” του Tasso», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959) 78-83.

Μανούσακας, Μ. Ι., *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνησης του 1460-1462*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Φιλοσοφική Σχολή, 1960.

Μανούσακας, Μ. Ι., «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1618-1639) για τον Ιωάννη Ανδρέα Τρώιλο, τον ποιητή του Ροδολίνου», *Θησαυρίσματα* 2 (1963), 63-77.

Μανούσακας, Μ. Ι., *Η Κρητική Λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 1965.

Μαρκάκη, Τατιάνα, «Η δημιουργία κοινών πολιτισμικών ζωνών. Παιδεία, Μουσική», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 371-383.

Μαυρομάτης, Γ., «Η Λογοτεχνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, 651-674.

Μαυρομάτης, Γ., «Μοναστηριακές και Εκκλησιαστικές Βιβλιοθήκες στην Κρήτη του 16ου και 17ου αιώνα», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία*,.

Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη, Ι. Βάσσης – Στ. Κακλαμάνης – Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 277-287.

Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., *Κρητική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, 1955.

Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., «Το πρότυπον του Ζήνωνος», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), 7-71.

Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., *Κρητικόν Θέατρον*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1990.

Νικολάου, Κατερίνα, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα.*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005.

Ντόκος Κ., «Νέαι ειδήσεις περί του Ιωάννου-Ανδρέα Τρωίλου εξ ανεκδότων βενετικών εγγράφων», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 274-282.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Μαρία, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα από ανέκδοτες εκθέσεις βενετών αξιωματούχων», *Παρουσία* 7 (1989), 7-61.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Μαρία, *Φράγκοι και Βενετοί στη Ρωμανία. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα, Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2016.

Ξανθουδίδης, Στ., *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*, Ι. Καλιτσουδάκης (επιμ.), Αθήνα, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher, 1939.

Ορφανουδάκης, Γ. Ν., *Η γυναίκα της Κρήτης Με βάση κυρίως τα έργα της τέχνης. Από τους προϊστορικούς ως τους πρόσφατους χρόνους*, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοεκδοτική, 1995.

Παναγιωτάκης, Ι. Γ., *Η γυναίκα της Κρήτης στο χθες και στο σήμερα*, Αθήνα 1995.

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., «Ο ποιητής του *Ερωτοκρίτου*», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β', Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι, Αθήνα 1981, σ. 329-395.

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός.*, τ. Β', Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988, σ. 165-194.

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., *Κρητικό Θέατρο. Μελέτες*. Αθήνα, Εκδόσεις Στιγμή, 1998.

Πανοπούλου, Αγγελική, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 277-306.

Πανοπούλου, Αγγελική, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2012.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά το 16ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 431-438.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17ο αιώνα (prove di cittadinanza)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 6-7 (1994-1995), τεύχη 11-14, Ρέθυμνο 1995, 619-634.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», Διεθνές Συμπόσιο, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1998, σ. 305-318.

Παπαδάκη, Ασπασία, «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 83-89.

Παπαδάκη, Ειρήνη, «Παιδεία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 637-647.

Παπαδάκης, Μ., *Ο κρητικός γάμος κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα, Σύλλογος εν των Αθήναις Ιεραπετριτών, 1980.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη 1509-1528, Η «επανάσταση» του Γεώργιου Γαδανολέου-Λυσογιώργη*, Αθήνα 1983.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. επιμ.), Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 173-206.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1996.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της Κρητικής Κωμωδίας. Λογοτεχνικές απεικονίσεις και ιστορική πραγματικότητα», *Δάφνη. Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Ευαγγελάτο*, Ι. Βιβιλάκης, (επιμ.), Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, 2001, σ. 241-250.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-14ος αιώνας). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2008².

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 105-127.

Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Νίκη, «Ο Πιστικός Βοσκός και τα έργα του Χορτάτση», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 80-97.

Πασχάλης, Μ., «Μυθοπλασία και ιστορία στην ποίηση του Ιωάννη Κασσιμάτη (περ. 1527-1571)», ...*Ως Αθύρματα Παίδας. Eine Festschrift für Hans Eideneier*, U. Moening (επιμ.), Freie Universität Berlin, 2016, σ. 217-226.

Πλακωτός, Γ., «Βενετία, η πόλη των ξένων: ιεραρχήσεις, ενσωματώσεις και αποκλεισμοί», *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας (11ος-18ος αιώνας). Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Ανδρονίκη Διαλέτη – Γ. Πλακωτός – Άννα Πούπου, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 144-171.

Πλουμίδης, Γ., *Η Βενετοκρατία στη Μεσόγειο*, Ιωάννινα 1999.

Πλουμίδης, Σπ., *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2008.

Πολίτης, Λ., «Ποιμενική ποίηση και δράμα στην Κρήτη. Ομοιότητες και διαφορές με τα ιταλικά» *Θέατρο 27-28* (1966) 3-34.

Πούχγερ, Β., *Μελετήματα Θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα, Εκδόσεις Χ. Μπούρας, 1991.

Πούχγερ, Β., «Απηχίσεις της “Ερωφίλης” στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Κείμενα και αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1997, σ. 251-284.

Σαχίνης, Α., *Μελέτες για την Κρητική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 1995.

Σολομός, Α., *Το Κρητικό Θέατρο. Από τη Φιλολογία στη Σκηνή*. Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1973.

Σπάθης, Δ., «Ιταλικές πηγές και Κρητική Αναγεννησιακή Δραματουργία (Χορτάτσης, Τζιράλντι και Ευρυπίδης)», *Δάφνη. Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Ι. Βιβιλάκης (επιμ.), Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, 2001, σ. 319-342

Σπυριδάκης, Γ. Ε., «Ειδήσεις εις τον “Φουρτουνάτον” περί του βενετοτουρκικού πολέμου», *Ελληνική Δημιουργία* 12 (1953), 91-98.

Τσικνάκης, Κ., «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2010, σ. 21-64.

Χάφτον, Όλουεν, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μετάφραση Ειρήνη Χρυσόχοου, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2003.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἐ Ἐ Ἠ Ἐ Ὠ Ἀ Ἐ Ἠ

Ο Ν Ο Μ Α Ζ Ο Μ Ε Ν Η

Ἐ Ἐ Ὠ Φ Ἐ Ἠ Ἠ,

Ἡ Ο Ι Η Μ Α Τ Ο Ὑ Λ Ο Ὑ Ι Ω Ι Α Τ Ο Ὑ

Ἐ ν αὐτῆς κυρῶ Γεωργίου Χορτάτση κρητῶς :-

καὶ συνεργῶν τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Ἰωάννου, κυρῶ Φιλίππου
λατῶν Ζακυνθίου :-

Con licentia de' Superiori, & Privilegio :-

Ἐ Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι Ν, Π α ρ α Ἀ γ γ ε λ ῶ Ὑ λ α κ τ ῶ :-

Ἐ τ ῆ Ὑ π ο ἑ τ ῆ ς Θε ο ρ ο ν ῖ α ς :- α, χ λ ζ :-

Το εξώφυλλο της έκδοσης του έργου «Ερωφίλη» του Γεωργίου Χορτάτση, 1637

ΒΑΣΙΛΕΥΣ, Ο
ΡΩΔΟΛΙΝΟΣ
ΤΡΑΙΩΔΙΑ ΣΥΝΘΕΜΕΝΗ.
ΠΑΡΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΤΩ ΤΡΩΪΛΟΥ.
Con licentia de' Superiori, & Privilegio.

Το εξώφυλλο της έκδοσης του έργου «Βασιλεύς ο Ροδολίνος» του Ιωάννη-Ανδρέα Τρωΐλου,

1647

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ

ΠΡΩΤΑΤΟΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΛΑ-
ΝΕΣΤΑΤΟΝ ΚΤΨΡΙΟΝ, ΚΤΨΡΙΟΝ
ΘΩΜΑ ΤΟΝ ΦΛΑΓΓΗΝΗΝ,

ΤΟΝ ΕΞΟΧΩΤΑΤΟΝ, ΚΑΙ ΕΤΓΕ-
ρίσεται ρήτορα, καὶ τὰ ἡμιτίεσιν ἡλικίαις
δόξαν πρὸς καὶ ἵπκιστος :-

Ἰωάννης Ἀνδρέας ὁ Τραΐλος.

Τὸ φῶς μου λαμπρότατον, κίχρη κίχρη ἀπ' ἡτίσας,
Πῶς δὲ δαλύγη ἀριτείας, ἔσωσε φιλίαν ἡλικίαις,
Κι πλάττειρα παρ' ἄνθρωποι, ὅλους γὰρ σὲ πικροῦσι
Τὴν ἀνθρώπους φρεσκαλοῦσιν, καὶ γὰρ σὲ φρεσκαλοῦσι,
Μὴ κρινὴν γὰρ ἰσοφραγία, σήμερον τῆ δικημου
Δούλεψι τὴν ἐμπιστικὴν, καὶ θελήματικῆμου,
Γιαπὼς ψυχάει σὴ φωπῆν, ὀνοῦσμου τεινεῖζει
Τὴν χέρισου, κίχρη γίττω τὸσόν τὸν ὄειζη,
Ὅσο μὲ πειθυμῆ καρδία, σὴ ζῆση τὴν ἀποθάνει,
Γνωρίζοντας αὐτὴν, πῶς πάλι τὸν αἶσινει :

Α 2 Α' π' ε'

Σελίδα με την αρχή της αφιέρωσης στον Θωμά Φλαγγίνη από την πρώτη έκδοση του 1647.

Πηγή: Μάρθα Αποσκήτη (επιμ.), *Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τραΐλου (17ου αἰώνα)*,

Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Στιγμὴ, 1987.

Το εξώφυλλο της έκδοσης του έργου «Θυσία του Αβραάμ», ανωνύμου, 1713.

Χάρτης της Κρήτης με το λέοντα της Βενετίας,
από το έργο του Marco Boschini, *Il Regno tutto di Candia*, 1651.
Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση «Ερωφίλη» του Γεωργίου Χορτάτση,
Κεντρική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (25/8/1961-27/8/1961),
σε σκηνοθεσία Αλέξη Σολομού

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση «Ερωφίλη» του Γεωργίου Χορτάση,
Κεντρική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (25/8/1961-27/8/1961),
σε σκηνοθεσία Αλέξη Σολομού

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση «Κατσούρμπος» του Γεωργίου Χορτάση,
Κεντρική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (5/2/1983-27/3/1983),
σε σκηνοθεσία Μιχάλη Μπούχλη

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση «Φουρτουνάτος» του Μάρκου-Αντωνίου Φώσκολου,
Νέα Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (13/11/1992 - 04/12/1992),
σε σκηνοθεσία Αποστόλη Κανέλλου

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση «Θυσία του Αβραάμ», ανωνύμου,
Κεντρική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου (14/8/1963-16/8/1963),
σε σκηνοθεσία Αλέξη Μινωτή

